

*Dovratnik Malog hrama
Dioklecijanove palače u Splitu
(foto: D. Ivanšević)*

DIOKLECIJANOVA PALAČA
KASTRON ASPALATHOS I
NJEGOV *PALATIUM SACRUM*

UDK: 728.8(497.5 Split)

Rukopis primljen za tisak 18. 01. 2011.

Klesarstvo i graditeljstvo, Pučišća, 2011. br. 1-2

Izvorni znanstveni članak

Original scientific paper

U radu se donosi prijedlog za arhitektonsku organizaciju carske palače smještene u južnom dijelu kastruma sagrađena u četvrti isejske kolonije Aspalathos za cara Dioklecijana. Gradnja koja se uobičajeno naziva Dioklecijanov palača tipičan je primjer urbanističke regulacije dijela starog grada za potrebe gradnje carske rezidencije poput sličnih zahvata u Antiohiji, Nikomediji i Palmiri.

Ključne riječi: Dioklecijanov palača, urbanizam i arhitektura tetrarhije

Od početaka gradnje rimskih carskih palača do ranosrednjovjekovnih carskih rezidencija karolinškog doba, arhitektonski dijelovi imperijalnih rezidencija zadržali su na istoku i zapadu sličnu morfologiju i funkciju, a njihovi su nazivi definirani kroz pojmove iz literarnih izvora u kojima su opisane carske građevine.

Oblikovanje i arhitektonska organizacija carskih palača spominju se najčešće u djelima kršćanskih pisaca kasne antike. Za kršćanstvo je zemaljska palača poganskog diviniziranog vladara blijeda slika nebeske palače koja u patrističkim opisima zadržava nazive pojedinih dijelova i raspored. Tako se primjerice u martiriju sv. Tome spominje

rajska palača koju je apostol vidio u snu za svog boravka u Indiji. Kralju Gundaforusu je, prema tekstu što ga donosi *Passio S. Tomae*, apostol trebao sagraditi vladarsku rezidenciju.¹ Tekst muke iz vremena ranog srednjeg vijeka sadrži detaljan opis palače koji među brojnim imaginarnim elementima sadrži i arhitektonske dijelove stvarnih građevina koje su piscu poslužile kao uzor. I drugi izvori u kojima se opisuju pojedini dijelovi palače sadrže pojmove kojima se definiraju funkcionalne jedinice carskih rezidencija. Oni imaju latinske i grčke korijene, koji se nekad koriste istodobno, a njima se označavaju uglavnom funkcije pojedinih prostorija. Spominju se tako u srednjovjekovnim izvorima dijelovi koji se nazivaju *proaulium*, *salutatorium*, *consistorium* i brojni drugi. U nekim je nazivima sadržan oblik arhitekture poput *tricoriuma*, sastavnog dijela arhitekture palače kojega možemo smatrati i njenim atributom. Uz navedene građevine, sastavni dijelovi palače su: *zetas hiemales*, *zetas aestivales*, *epicaustorium*, *thermas*, *gymnasia*, *qoquinam colymbos* i *hippodromum*.

Nazivi dijelova palače sačuvani su u tekstovima pisaca kasnijeg razdoblja, pa se može pretpostaviti da ne sadrže u potpunosti izvorne nazive građevina unutar carske rezidencije. I sam naziv "palača" bio je tema brojnih rasprava u kojima se spominje tituliranje carskih rezidencija od *villa* ranog carstva do kasnog ravenatskog *palatiuma*.

Carski kult, a s njim i organizacija prostora unutar rezidencija rimskih careva, mijenjali su se tijekom vremena, ali Dioklecijan je bez ikakve sumnje najveći reformator carskog kulta i dvorske ceremonije temeljene na potpuno novom prikazu carskog dostojanstva. U brojnim palačama koje je izgradio uveo potpuno novu arhitektonsko-urbanističku organizaciju prostora u skladu s novim funkcijama vladarskog sjedišta. Kako u ceremonijalnom tako i u arhitektonskom smislu svi carevi koji se poslije njega uzdižu na vladarski tron pridržavali su se njegove reformirane ceremonije. Stoga se spomenuti nazivi dijelova carske palače odnose na novu organizaciju carske rezidencije Dioklecijanova doba, koju preuzimaju kako tetrarsi tako i kasniji carevi od Konstantina, Teodorika, Justinijana, pa sve do vladara ranog srednjeg vijeka.

Od Dioklecijanova vremena car postaje svetim od trenutka njegovog stupanja na tron. Ceremonija krunjenja postaje rođendanom, *natalis*, a njegova pojava *epifanija*. Sve u svezi s carem postaje sveto, čak i dužnosti članova carskog vijeća, dvorskih dostojanstvenika, pa i njegova palača *palatium sacrum*. Pristup caru bio je reguliran ceremonijom preuzetom iz kulta štovanja bogova.² Pojam *adoratio* preuzet je u carsko doba s istoka od helenističkih vladara, ali je Dioklecijan izmijenio tu ceremoniju uvodeći uz raniji *geniflexion* dodatne geste poput poljupca carskog purpura. Panegiričar Claudius Marmentius opisujući *adoratio* Dioklecijana i Maximijana u Milanu 291. godine piše da se on odvijao u unutrašnjostima svetišta, *haec quidem velut interioribus sacrariis*, na radost onih kojima je rang dopuštao da pristupe augustima. *Adoratio* su rimskim carevima prije Dioklecijana priređivali visoki dostojanstvenici, *eminetissimis viris item amicis et principibus officiorum sedisset in auditorio*.³ Ceremonija se odvijala u sali koja se u to doba nazivala *con-*

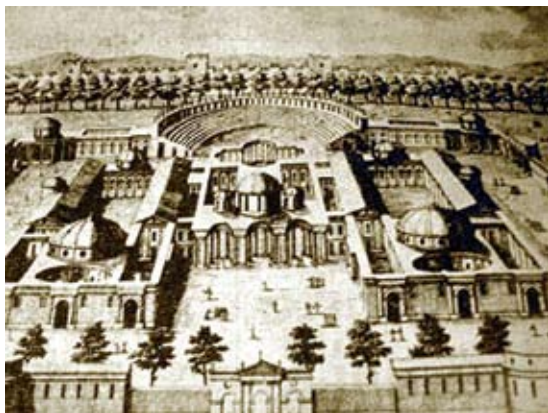
¹ A. E. Medlycott, *India and Apostle Thomas: An Inquiry with a Critical Analysis of the Acta Thomae*, 30; Ordericus Vitalis

² H. Stern, "Remarks on the *Adoratio* under Diocletian", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 17. No ½ (1954), 189

³ H. Stern, o.c. 187

silium principis, a koja se nakon Dioklecijanove reorganizacije naziva *consilium sacrum*, kasnije za kršćanskih careva preimenovana je u *consistorium*, grčki *synagoga*.

Navedene su promjene izravno utjecale na reorganizaciju arhitektonskih programa carskih palača u kojima se diferenciraju novi sadržaji vezani uz carski kult. Posljedice su bile Dioklecijanove gradnje novih rezidencija i temeljite pregradnje starih, na što ukazuje Laktancije zamjerajući caru golem i neracionalan graditeljski zamah diljem carstva: *Tomu se pridružila njegova golema strast za građenjem, što je u provincijama dovelo do ne manjeg potraživanja radnika, obrtnika, teretnih kola i svega onoga što je bilo potrebno za podizanje građevina. Ondje su se zidale bazilike, ondje cirkus, ovdje kovnica novca, ondje radionica oružja, ovdje kuće za ženu, ondje za kćer. Iznenada bi bio srušen neki veći dio grada; svi bi se iseljavali sa ženama i djecom kao da su grad osvojili neprijatelji. A kad bi ova djela bila dovršena na propast provincija, govorio bi: "Nije dobro načinjeno, neka se gradi drukčije."* Tako bi se ponovno trebalo rušiti i mijenjati, samo da bi se možda opet rušilo. U tome ga je vodila mahnita želja da Nikomediju izjednači s Rimom. (Lakt. 7. 8-10)⁴

Dioklecijanova palača u Nikomediji

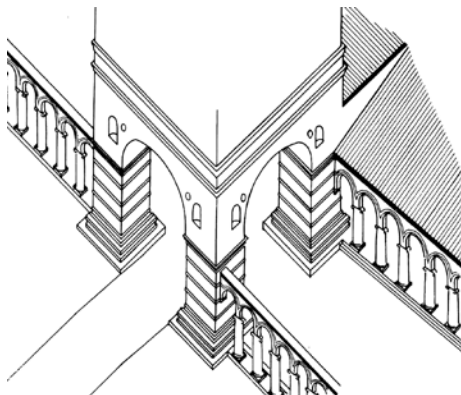
Centri u kojima su stolovali augusti i cezari tetrarhije bili su Milano, Trier, Arles, Sirmium, Serdica, Solun, Nikomedija i Antiohija. Palače tetrarha u tim gradovima sačuvane su u arheološkim slojevima, a mnoge od njih nisu u cijelosti istražene, pa se o njihovoj arhitekturi može suditi uglavnom iz literarnih izvora. Dioklecijan je stolovao na istoku, u bitinijskom gradu Nikomediji nasuprot kojeg je Konstantin Veliki podigao svoju prijestolnicu Konstantinopolis - Novi Rim. Dioklecijan je pored Nikomedije i Sirmija naslijedio i sagradio brojne palače u Siriji i Egiptu. Najpoznatija od njih bila je uz Nikomediju njegova palača u glavnom sirijskom gradu Antiohiji na rijeci Oront, danas u Turskoj nedaleko obale Sredozemnog mora uz libanonsku granicu. U Nikomediji, sjeverozapadnom gradu Anatolije, koja se u povijesti nazivala Bitinija, bila je Dioklecijanova službena palača. Laktancije piše da je Dioklecijan podigao palaču i obnovio grad porušivši čitave njegove dijelove radi svojih mahnitih graditeljskih potreba. Antiohiju je Dioklecijan obnovio jer su je Perzijanci uništili u provali 256. i u njoj je

⁴ L. C. F. Laktancije, *O smrtima progonitelja*, prevod N. Cambi, Split, 2005, 33

The map illustrates the city of Babylon, showing its layout, walls, and surrounding features. Key landmarks include the Imperial Palace, the Hanging Gardens, the Temple of Marduk, and the Temple of Ishtar. The map also shows the city's location relative to the Taurus Mountains and the Persian Gulf. A scale bar indicates a distance of one kilometer.

On piše da je oblik novoga grada Antiohije kružan, egzaktno planirane mreže ulica i okružen prstenom zidova poput krune. U njegovu je središtu slavlolik od četiri luka koja su međusobno povezana u kvadratnom tlocrtu, a od njih se protežu četiri para stoa na četiri strane svijeta. Tri od ove ulice sa trijemovima stoa vode prema gradskom zidu spajajući se na njegov pojas, dok četvrti koji je kraći, ali u proporciji znatno skladniji, vodi prema ulazu palače služeći joj kao prilaz.

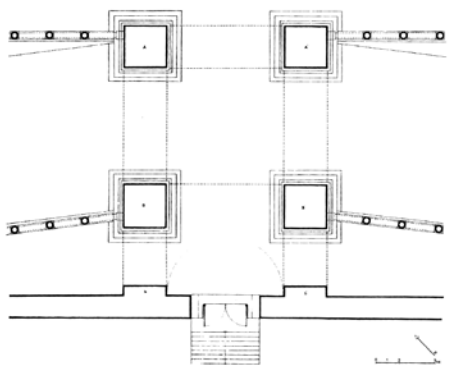
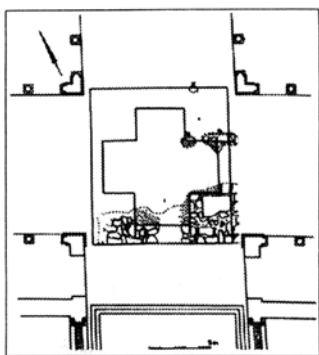
⁷ G. Downey, o.c. 675

*Rekonstrukcija Galerijeva tetrapilona u Solunu
(prema V. Velenis, 1979)*

Dioklecijanov tetrapilon u Palmiri

*Ostaci temelja Dioklecijanova tetrapilona u Splitu na križištu glavnih ulica (prema B. Gabričeviću) i
tlocrt Galerijeva tetrapilona u Solunu uspoređeni u istom mjerilu (prema V. Velenis, 1979)*

Palača zauzima četvrtinu novoga grada. Ona se prostire od njegova središta i pruža se do rukava rijeke. Na tom mjestu zid ima galeriju sa stupovima umjesto grudobrana, sa pogledom dostojnim cara, rijekom koja teče ispod i predgrađima ugodnim oku na sve strane.

Već je davno uočena sličnost između Dioklecijanove nove palače u Antiohiji i nje-gove palače u Splitu.⁸ Precizno opisujući novi grad Libanius ističe se da je on okružen zidovima s kulama. Isto vidimo u Dioklecijanovom Splitu koji je za razliku četverokutna tlocrta. Antiohija je kao i Split imala dvije glavne ulice sa trijemovima koje se križaju u središtu grada. Na tom se mjestu nalazio slavluk s lukovima u sva četiri pravca poput Tetrapilona u Solunu ili Milona u Konstantinopolu. U Splitu su pronađeni golemi teme-lji slične konstrukcije na sjecištu uličnih pravaca dimenzija cca 40 x 40 stopa (12,36 m

⁸ C. du Cange, *Constantinopolis Christiana* 1, Paris, 1680., 113; J. Strzygowski, "Spalato, una tappa dell' arte romani nel suo passaggio dall' Oriente nell' Occidente", *Supplemento al Bulletin di archeologia e storia dalm.* 1, Zadar 1908, 9; K. M. Swoboda, *Römische und romanische Paläste*, Beč 1924., 148; N. Duval, "La palace de Split dans l' architecture aulique du bas-empire", *Urbs* 4, Split 1961-1962, 74; S. Čurčić, "Late-Antique palaces: The Meaning of Urban Context", *Ars Orientalis* 23, Pre-modern Islamic Palaces, Chicago 1993., 69; N. Cambi, *Antika*, Zagreb 2002., 80.

x 12,36 m). Križnog je tlocrta sa četiri temelja koji su nosili ugaone pilone ili stupove.⁹ Stup sa kipom nekog idola spominje se na tom mjestu još u 16. stoljeću.¹⁰ Na grafici s početka 18. st. koju je nacrtao F.von Erlach vide se stupovi na kojima su figure u središtu Splita. Sve ukazuje da je Split poput Antiohije morao imati slavluk u križištu glavnih prometnica, koje se pružaju na tri strane svijeta do zidina, a prema četvrtoj strani kraća, oblikovanjem raskošnija ulica, vodila je do ulaza u palaču.¹¹ Kao u Splitu i u Antiohiji su se uz tu pristupnu ulicu nalazili hramovi, razdvajajući palaču od ostatka grada. Obje su carske rezidencije imale dodatnu cezuru između temenosa hramova i palače, iz razloga sigurnosti posebno od požara koji su često ugrožavali četvrti rimskih naselja.

Poput Libaniosa i Porfirogenetov opis Splita ističe specifičnost njegovih fortifikacija. On piše da gradski bedemi nemaju ni hodnika, ni branika, već samo visoke zidove...¹² Ne zna se iz kojega je izvora Porfirogenet crpio podatke za opis Splita, ali ih je u svezi stražarskih hodnika pogrešno interpretirao.¹³ Suprotno njegovom opisu, Dioklecijanove zidine Splita imaju stražarske hodnike, osim južne četvrtine grada u kojoj je smještena carska palača. Stoga je njegov izvor mogao navesti da splitski *palatium* nema stražarskih hodnika, a ne čitav Dioklecijanov *castrum*, što bi bilo točno i u potpunosti sukladno Libaniosovom opisu Antiohije koji piše kako utvrđeni grad na mjestu palače nije imao grubodrana. On ističe da je jedan od vanjskih zidova antiohijske palače imao galeriju sa stupovima i pogled na rijeku s okolicom. Sličnost tog opisa s Dioklecijanovom splitskom palačom i galerijom koja gleda na more davno je uočena i uspoređena u literaturi koja se bavila splitskom carskom rezidencijom.

Antiohija je i nakon Dioklecijana ostala vezana uz Ilirik, a posebno uz njegovu najvažniju privrednu granu - rudnike kamena. Poznato je da je Valentinijanov brat Valens, car Istočnog rimskog carstva (364-385) podrijetlom iz Cibala (Vinkovaca), obnovio gradski forum i Konstantinovu baziliku u središtu grada. O tom pothvatu izvještava Ivan Malalas (491-578), grčki kroničar iz Antiohije, koji navodi da su za građenje importirani stupovi izrađeni od kamena iz Salone. Radi se dakako o kamenu Dioklecijanovih rudnika s Brača koje pisac naziva po rimskoj metropoli Saloni.

Aliam quoque Basilicam extruxit e regione Balnei Commodiani. Insuper etiam Basicas quatuor columnis ingentibus Saloniticis exornavit quarum tecta laqueata caelaturis, marmore vario, et musivo opere decoravit. Mesaulum quoque Parmenii fornicibus superimpositum marmore totum adornans, Forum suum absolvit. Quatuor etiam Basicas

⁹ E. Dyggve, "O izvornom izgledu antičkog Peristila", *Urbs* 4, Split 1961-1962, 53-60; B. Gabričević, "Decussis Dioklecijanove palače u Splitu", *VAHAD* 43-44 Split 1969, 63.

¹⁰ A. Proculiano, *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica comunità di Spalato, detta da Antonio Proculiano cancelliero di essa comunità*, Venecija 1562, 30r; *Nel punto del qual diametro era fondata (con un Idolo sopra) una bellissima colonna, a tutte quattro le porte egualmente uisibile et distante.*

¹¹ J. S. Strzygowski, o.c. 9.; E. Dyggve, o.c. ; B. Gabričević, o.c. ; Taj je prostor u srednjovjekovnom Splitu postao katedralnim trgom, a u literaturi se uvriježio naziv Peristil makar on to nije u izvornom značenju tog pojma.

¹² C. Porfirogenet, *O upravljanju carstvom*, Zagreb 1994, 76;

¹³ Prema odluci Porfirogeneta, cara povjesničara, u Konstantinopolisu su se pripremale tematske zbirke izvadaka raznih dokumenata za njegovu upotrebu. Up. *Excerpta historica iussu imperatoris Constantini Porphyrogeniti confecta*, u Ph. Boissvain – C. de Boor – TH. Buettner-Wobst vol- I i III, Berlin 1905.

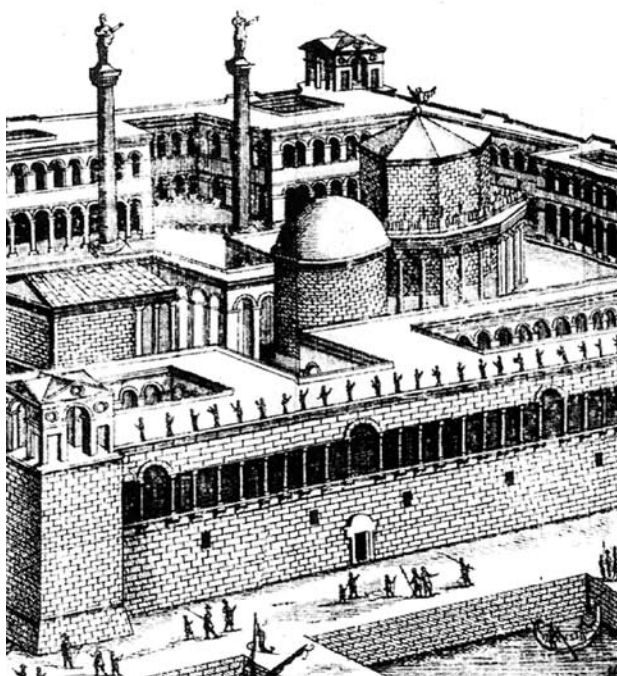
*ornamentis variis statuisque positis insignivit quarum in medio ingenti Columnae impostam fratris sui Valentiniani Imperatoris statuam collocavit.*¹⁴

Antički pisci Dioklecijanovu splitsku fortifikaciju nazivaju: *villa*, a njegovu rezidenciju ...*in ville suae palatio*, ili pak *Aspalatho*.¹⁵ Rasprava o vrsti i statusu tog zdanja, podrijetlu naziva i toponima traje sve do danas. Konstantin VII. Porfirogenet u 9. st navodi da je Dioklecijan sagradio *kastron* Aspalathos, što prema njemu znači *Palation mikron*.¹⁶ Porfirogenet je precizno opisao tip i vrstu gradnje uključujući oba pojma, *palatium* i *castrum*, donoseći ih na posve nov način svojstven Dioklecijanovom reformiranom ustroju carske rezidencije.

Usporedi li se Libaniosov opis novog dijela grada Antiohije kojeg pisac naziva *polis* sa urbanističkim ustrojem Splita koji se u prošlosti nazivao *villa* ili *kastron* Aspalathos, jasno je da se u oba slučaja radi o utvrđenom naselju u kojem carska palača zauzima tek jednu četvrtinu površine. Dioklecijanov Aspalathos bio je bio malo fortificirano naselje, dvorac, u kojem se nalazila carska palača na što je već davno ukazano.¹⁷

Za razliku od carskih palača u Nikomediji i Antiohiji, Dioklecijanova palača u Splitu je služila kao rezidencija cara koji se povukao s trona, ali je njen arhitektonski ustroj posljedica istih reformi i graditeljskih aktivnosti karakterističnih za vrijeme

njegova vladanja. Pa iako se često navodi da južni dio Dioklecijanova zdanja ima karakter pretorije, a čitava gradnja ustroj rimskog logora, ta je poredba za Split samo formalna zbog pravilna oblika grada, rasporeda kula, zidina i ulica.¹⁸ Splitska se gradnja znatno

J. B. Fischer von Erlach, Crtež Dioklecijanove palače sa stupovima na mjestu tetrapilona (1721.)

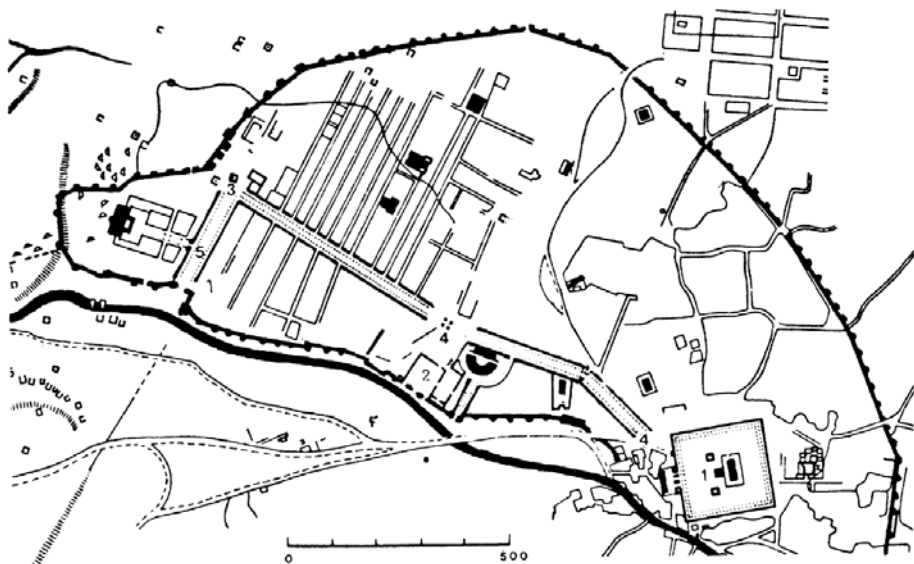
¹⁴ I. Malalas, *Chronographia*, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Bonn 1831, 339.

¹⁵ F. Bulić, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 12; Eutropius i Tiro Prosper nazivaju Dioklecijanovu residenciju izrazom *villa*, Sv. Jerolim naziva Dioklecijanovu građevinu "...*in sue ville palatio*", a toponim *Aspalatho* spominje *Notitia Dignitatum*.

¹⁶ Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, *Corpus fontium historiae Byzantinae - De administrando imperio*, Washington DC 1967, 136; Porfirogenetov naziv *Palation mikron* antiteza je Konstantinovog *Mega palation*.

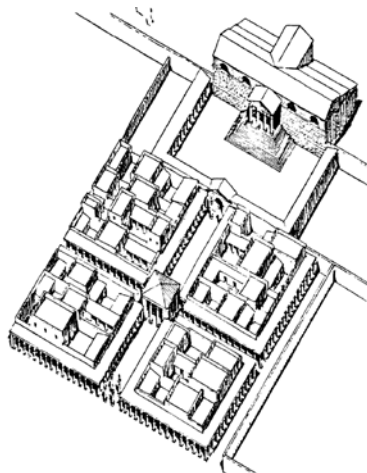
¹⁷ N. Duval, o.c.; S. Čurčić, o.c., 69

¹⁸ J. Strzygowski, o.c. 12

Plan Palmire (prema J. Stracky, 1952.)

bolje može usporediti sa novim dijelom grada Palmire, među znanstvenicima nazvana “Dioklecijanov logor” koji se nalazi na zapadnom dijelu grada. Ta grupa građevina, površine oko četiri hektara, odvojena je od ostatka grada pačetvorinastim prstenom zidina i kula s križištem ortogonanih glavnih ulica s trijemovima u kojem je tetrapilon. Naziv “logor” u literaturi se koristi zbog natpisa pronađena na gradskom zidu koji spominje Dioklecijana i njegove suvladare koji su CASTRA ... CONDIDERVNT dok je SOSSIANVS HI-EROCLES bio PRAESES. Noviji radovi na temu Palmire sugeriraju da bi naziv *castra* mogao biti primijenjen na cijeli kasnoantički grad, Dioklecijanovu palaču.¹⁹

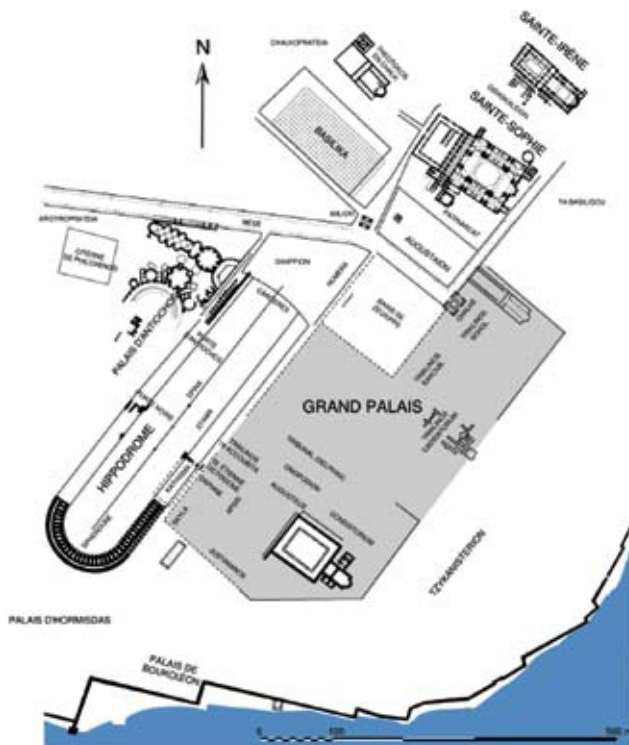

Dioklecijanov logor u Palmiri (prema D. Schulbergeru, 1935.)

Nova tumačenja, kao i gospodarski aspekt Dioklecijanova zdanja, iako dovode u pitanje uvriježene pretpostavke o carskoj ladanjskoj rezidenciji koja u arhitektonskom pogledu spaja tradicionalni ustroj rimskog vojnog logora i raskošna zdanja svojstvena carskoj palači, ničim ne dovode u pitanje da je Dioklecijan u Splitu doista sagradio svoju palaču.²⁰ Splitski je Dioklecijanov pothvat upravo potpuno u skladu s njegovom graditeljskom ekspanzijom, a njegova se palača ne

¹⁹ N. Pollard, *Soldiers, Cities and Civilians in Roman Syria*, University of Michigan Press 2000, 298

²⁰ J. Belamarić, “Gynaecium Iovense Dalmatiae – Aspalatho”, *PPUD* 40, Split 2003-2004., 8

Velika palača u Konstantinopolu

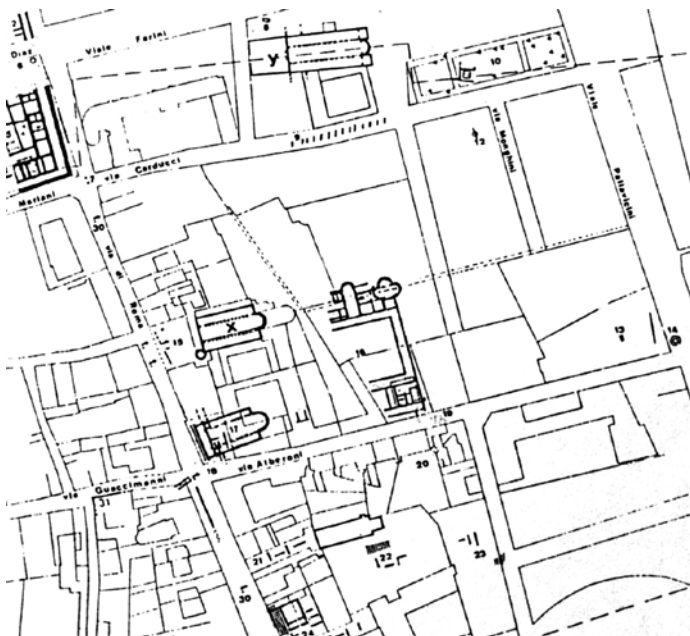
može promatrati izdvojeno od njegovih obnoviteljskih pothvata u Saloni i Splitu gdje je porušio stare dijelove grada i na njihovom mjestu dao sagraditi nove.²¹ U Saloni se *Urbs orientalis* dovodi u vezu s Dioklecijanovim urbanističkim obnovama, a istom pothvatu pripisuje se i namjesnikova palača, najraskošnija zgrada Salone ukrašena mozaicima.²² Da je porušen dio starijeg Aspalathosa radi gradnje Dioklecijanove rezidencije izravno dokazuju ostaci arhitekture, pronađene u jugoistočnom kvadrantu carske palače, koji se protežu na istok izvan perimetra zidova i kula.²³ U već postojećem naselju, uz morsku obalu, Dioklecijan je izgradio i utvrdio novi dio grada - u Dioklecijanovoj terminologiji iz Palmire *castrum* – kojega Porfirogenet potpuno ispravno nazvao *kastron Aspalatos*.²⁴ Za taj je pothvat porušio dio naselja Aspalatos, o čijoj veličini i značaju svjedoče monumentalne građevine čiji se ostaci nalaze u blizini Dioklecijanove palače, poput tragova goleme

²¹ J. Jeličić-Radonić, "AVRELIA PRISCA", *PPUD* 41, Split 2005-2007, 22; Idem, "Salona, The *Urbs orientalis*", *Hortus Artium medievalium* 12, Zagreb-Motovun 2006, 52 ; Idem, "Diocletian and the Salona *Urbs orientalis*", *Dioklecijan, tetraerhija i Dioklecijanova palača*, Split 2009., 307-323

²² Ibidem,

²³ J. Marasović et alii, "Prostorni razvoj jugoistočnog dijela Dioklecijanove palače", *Prostor* 8., Zagreb 2000., 177 sl. 2, 179.

²⁴ Izgleda da je *tou Aspalatou kastron*, kojega spominje Porfirogenet, Aspalathos, jedno od naselja u blizini Salone kojega su kao Epetij i Salonu osnovali Grci. Tipični veliki bunjato blokovi, kakvi se nalaze u Stobreču i Trogiru, pronađeni u sekundarnoj upotrebi, nisu jedini dokaz njegova postojanja. U Splitu su pronađena dva grčka natpisa od kojih jedan spominje isejskog hieromonaha, poput grčkog natpisa s trogirskih bedema. Up. J. Brunšmid, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split 1998, 44.

Theodorikova palača u Raveni (prema P. Porta, 1991.)

radijalne građevine na lokalitetu *ad basilicas pictas* i brojni arheološki ostaci u neposrednoj blizini grada.²⁵ Dioklecijanov *castrum* u Aspalathosu, kako je već davno uočeno, pripada sirijskom tipu Dioklecijanove urbanističke obnove sa potpuno novim značenjem tog pojma kakav se susreće u Antiohiji, Palmiri, Filipopolisu i drugim sirijskim lokalitetima, a takav urbanitet Stryzowski naziva *castello*.²⁶ Njegov su pojam izravno prihvatili francuski istraživači definirajući splitsku rezidenciju kao svojevrstan dvorac, anticipaciju kasnijih srednjovjekovnih i renesansnih rezidencija poput karolinškog Aachena ili španjolskog Escoriala.²⁷ Uvriježeni naziv "Dioklecijanova palača u Splitu" odgovara carskom arhitektonsko-urbanističkom pothvatu, kojeg lingvistički najispravnije opisuje Jerolimov *in ville suae palatio*. U tom je navodu *villa* naselje Aspalathos u kojem je Dioklecijanov, "carski *castrum*" koji za razliku od rimskog vojnog logora ima drugačije sadržaje. Među njima čitavu četvrtinu zauzima *palatium sacrum*, palača vladara koji se povlačenjem od državnih dužnosti nije odrekao božanske naravi sina Jupitrova niti titule *Sol Invictus*.

Splitski *Palatium*, carska rezidencija koja se nalazila iznad podrumskih prostorija u južnoj četvrtini *castruma* Aspalathos, bila je striktno odvojenom od ostatka utvrde visokim zidom i praznim prostorom na sjeveru, a prema jugu njen je zid bio ritmiziran

²⁵ F. Oreb et alii, *Ad basilicas pictas*, Split 1999, 14.

²⁶ J. Stryzowski, o.c. 13

²⁷ E. Hébrard - J. Zeiller, *Spalato, Le palais de Dioclétien*, Paris 1912, 178; N. Duval, o.c., 70; Francuska škola splitsku Dioklecijanovu rezidenciju naziva "châteaux", smatrajući kako ona nije službeni tip carske palače, niti je to reducirani grad s posebnim dijelom za carsku rezidenciju, ni logor s pretorijom. Iako je to najbliža definicija splitske carske rezidencije, ne može se u tom tumačenju prihvatiti tvrdnja da Dioklecijanova građevina u Splitu nije *palatium*. Prema njihovom mišljenju ona se ne može smatrati *palatium* u cjelini, već dvorac koji preuzima neke dijelove velikih carskih rezidencija kasne antike. Takav zaključak ne proizlazi iz morfologije zdanja nego iz njegova statusa, rezidencije umirovljenog cara.

polustupovima i rastvoren nizom velikih prozora. Od cijele palače najbolje je sačuvan južni zid, ujedno pročelje građevine od vapnenačkog kamena izgledom poput goleme lože. Monumentalne građevine palače pripadaju repertoriju Dioklecijanove kasnoantičke arhitekture, a od njih su u gustoj urbanoj strukturi Splita ostale sačuvane samo ruševine masivnih zidova raščlanjenih naizmjeničnim polukružnim i pačetvorinastim nišama, poneka eksedra ili kalota te svodovi nad substrukcijama. Zidovi su zidani tehnikom *opus quadratum* i *opus mixtum*. Pronađeni su ulomci arhitektonske plastike, baza, stupova, korintskih kapitela i greda od vapnenca ili mramora, a ulomci crvena porfira, nađeni na tom prostoru, materijalni su svjedoci carskog kulta. Tlocrtni raspored odaja palače podudara se s rasporedom podrumskih prostorija na istočnom i središnjem dijelu palače, s izuzetkom zapadnog dijela na kojem se tlocrt gornje i donje razine ne preklapa. Od opreme, obloge zidova i podova sačuvano je još manje. Pronađena je velika mramorna menza, ponešto ulomaka zidne oplata od raznobojnog mramora i štuko dekoracije, ulomci fontane i jedna ploča od prokoneškog mramora koja je jedini ulomak izvorne podne obloge sačuvan *in situ*.²⁸ Pronađeni su mali dijelovi mozaika na svodu ulazne prostorije. Kockice od staklene paste u crvenoj, zelenoj i sivkastoj boji, kao i one od bijelog kamena pronađene su *in situ* u sloju debele žbuke.²⁹ Nema podataka o kipovima, reljefima i natpisima izravno povezanim s carskom rezidencijom.

Zahvaljujući brojnim arheološkim kampanjama među povijesnim slojevima grada Splita, izvorni izgled dijelova palače znatno je bolje razjašnjen negoli izvorne funkcije njenih pojedinih dijelova. Isto je i kod sličnih rezidencija tetrarhije na kojima su se kasnije razvili veliki gradski centri. Za razliku od Splita slabije sačuvane palače u Konstantinopolu i Raveni opisali su antički pisci: Euzebij, Prokopije i Agnello, zbog čega su njihovi funkcionalni dijelovi razumljiviji. Ti tekstovi ponekad donose opise nestalih dijelova carske arhitekture kakva se u Splitu još može vidjeti.

Nakon istraživanja provedenih u Splitu u dvadesetom stoljeću, prezentirani su najmarkantniji dijelovi Dioklecijanove auličke arhitekture.³⁰ Najbolji su primjer podrumi palače, posebno njihov jugoistočni dio u kojem se nalazio stari episkopij. Obnovljen je Peristil koji se još polovinom 19. st. u literaturi naziva Vestibul, te ulaz u palaču kružna tlocrta koji se tada nazivao Rotonda, a danas Vestibul. Najraniji grafički prikaz njegove unutrašnjosti, koji prikazuje ruševinu cilindrična oblika s malom jednokatnom kućom i mostom na dva luka kroz sredinu građevine, donosi Robert Adam u svojoj monografiji posvećenoj Dioklecijanovoj palači.³¹ Nijedna monumentalna antička građevina u Palači nije bila u tolikoj mjeri rastočena, potkopana i narušena, kao velika Rotonda (Vestibul), a njeno se stanje nije promijenilo do polovine 19. stoljeća.

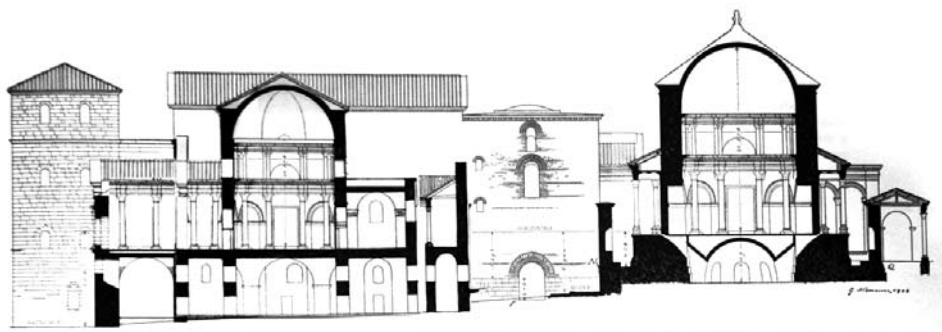
Kroz Rotonu su tada vodile dvije gradske komunikacije, jedna na razini podruma nazivala se ulica *Grotta*, a nad njom je u pravcu *carda* most spajao Peristil s ulazom u nekadašnju palaču Marulićeva rođaka Frane Božićevića s triforom u dvorištu s prelaska

²⁸ Ploča se nalazi uklještena pod južnim zidom crkve sv. Andrije, sedam je centimetara debela s kosim rubovima, a pripadala je izvornom podu *cubiculae* palače. Pod je bio sive boje od ulaštenih mramornih ploča većeg formata.

²⁹ Bull. dalm. 21/1898., 110.

³⁰ T. Marasović, T. Alujević, "Dioklecijanov stan u splitskoj palači", *Prostor* 2, Zagreb 2007., 155-179

³¹ R. Adam, *The Ruins of the Palace of the Emperor Diocletian at Spalatro*, London 1764.

Presjek Dioklecijanove palače u Splitu po Niemannu sa doctranim pretpostavljenim presjekom triklinija (R. Bužančić)

14. u 15. stoljeće. Palača Božićević imala je dvorište na jugu u kojem se još nalazi kruna bunara s obiteljskim grbom.³² Iz nje se Dioklecijanovim stubištem kroz jugoistočni ugao Vestibula uspinjalo na renesansnu terasu čiju “odrinu na visokoj uskoj terasi vrh Vestibula sred Dioklecijanove palače” spominje C. Fisković.³³ Nasuprot terase palače Božićević na sjeverozapadnom kraju Vestibula nalazila se još jedna terasa na koju se pristupalo iz kuće Skakoc, zgrade naslonjene na južnu stranu palače Skočibučić-Lukaris. Obje su terase imale parapetne ograde od punog zida, ali se na južnu stizalo izvornim antičkim stubištem, a na drugu vanjskim stubištem. Terasa su bile podignute na ruševinama rotunde na način da su njihovi novovjekovni zidovi radi stabilnosti bili povučeni od ruba antičkog zida vrlo trošne i oštećene gradnje sažidane u tehnici *opus mixtum*.

Obnova Rotonde započela je 1857. godine. Pet godina kasnije izvedeno je javno stubište na južnoj strani Peristila koje je kroz njene substrukcije i veliku salu Dioklecijanovih podruma vodilo prema moru.³⁴ Obnova je nastavljena 1874. godine nakon posjeta renomiranih stručnjaka splitskim spomenicima među kojima se ističu Alexander Conze, profesor klasične arheologije u Beču, te arhitekti George Niemann i Alois Hauser. Dopisni član Centralne komisije ing. A. Inchiostru vršio je pripreme za restauraciju arhikolonade Peristila i Vestibula Dioklecijanove palače koja je restaurirana tijekom 1879. i 1880. godine pod nadzorom A. Hausera i konzervatora Glavinića.³⁵

Prilikom obnove svoda 1898. don Frane Bulić nalazi posljednje ostatke kockica mozaika kojim je kupola bila obložena.³⁶ Tek 1900. godine srušena je kuća ugrađena dijelom u jugozapadnu eksedru Vestibula. Antička je eksedra bila razgrađena služeći kao kuhinja i ognjište, dok su one na sjeveroistoku i sjeverozapadu u donjem dijelu trokutasto zasječene i u njima su probijena vrata.

Predvorje rotunde (Protiron) izvorno je bio trijem pred ulazom, pregrađen kasnijim zahvatima. S obje strane interkolumnija podignute su renesansne kapele, a u njegovom

³² U 19. stoljeću kuća je pripadala obitelji Roić, a kako su istoj obitelji pripadale i kuća na južnom pročelju Vestibula i kovačka radnja unutar njega, Božićevićeva se palača spominje kao velika kuća Roić.

³³ C. Fisković, “Marulićev prilog poznavanju naše renesansne horticulture”, *Colloquia Maruliana* VI, Split 1997., 221.

³⁴ D. Kečkemet, o. c. 145, cf. 1055.

³⁵ Konst. 1877/57 od 16. siječnja 1877.

³⁶ F. Bulić, Bull. dalm. 21(1898), 109-111.

središtu nalazi luk izveden u oblicima visoke renesanse koji označava prolaz u Rotundu (Vestibul). Na zidu iznad Dioklecijanovih vrata u 13. stoljeću izrađena je freska sv. Krištofora.³⁷ Obje su kapele Protirona posvećene Djevici Mariji. Istočna kapela posvećena Gospi od Pojasa, podignuta je u Protironu 1544. godine, a zapadna Mariji od Bezgrešnog Začeca, podignuta za zavjet protiv kuge 1650., postala je poslije kapela sv. Karla. Gradnja kapelica u Protironu na osjetljivim je mjestima stanjila zide Vestibula.

Statička sanacije kupole Vestibula izvedena je 1912. godine prema projektu Karla Holey. Bulić piše da je popravljen Protiron, balvani međusobno vezani brončanim spojnima, a Vestibul pri vrhu radikalno popravljen armiranim cementom u mrežastom obliku.³⁸ Stubište kojim se s Peristila silazilo u substrukcije Dioklecijanove palače zatvoreno je 1928. godine, a tada je uklonjena i kamena ograda s obje njegove strane.³⁹

U razdoblju od 1957. do 1963. godine poduzeti su vrlo opsežni radovi u središnjem prostoru Dioklecijanova stana i pripadajućim podrumima, između Peristila i obale. Djelomično sačuvani piloni pokazali su da je dvorana pod Vestibulom imala križni tlocrt te da je stubište bila izravno spojena s Peristilom.⁴⁰

Križni svod substrukcije Vestibula, pod iznad njega i kružni zid s nišama obnovljeni su 1956-57. prema projektima J. Marasovića. Tada je obnovljena i središnja dvorana podruma, gdje su otkriveni i obnovljeni ostaci dvaju redova od po četiri pilona i svodovi, a pod substrukcija je spušten na antičku razinu.

Slijedom tih nalaza E. Dyggve je predložio novo tumačenje ulaza u carev stan s carskom ložom (tribunalom) između dvaju središnjih stupova protirona, vezujući se na svoju raniju tezu o aksijalnom ceremonijalnom sklopu u kasnoantičkim palačama.

Na nove nalaze se osvrnuo i N. Duval pišući o tipologiji kasnoantičkih carskih palača. Francuski arheolog smatra da je Dioklecijanov Split carski dvorac, a u raspravi o ulozima i tipologiji najvažnijih dvorana Dioklecijanova stana uspoređuje Vestibul centralnog tlocrta s tlocrtima zgrade unutar rimskih palača, *Domus Flavia* na Palatinu, rotonde *Piazza d'Oro* i *Tempio della Tosse* Hadrijanove vile u Tivoliju i *Romulova hrama* na Forumu.

Pretpostavljeni izgled Vestibula razlikovao se kod Niemannove rekonstrukcije 1910, Hébrardove iz 1912. i Marasovićeve iz 1960. godine. Marasović kao i Niemann, za razliku od Hébrarda, predlaže ravnu terasu na vrhu Vestibula. Temeljem usporedbe visine i položaja krakova antičkog stubišta na izlazu terase J. Marasović smatra da je kota terase Vestibula nešto viša, te da terasa pokriva kupolu.

Na njegovom crtežu, za razliku od prethodnih rekonstrukcija, nema brončane skulpture na vrhu Protirona s prikazom carske kvadriga. Razlog je prvenstveno u oskudnom prostoru koji ne daje dovoljno prostora za smještaj četveroprega s kočijom zbog čega je i Niemann posumnjao da je taj završni element bio četveropreg. Za razliku od njih Hébrard piše kako nema dvojbe da je na kamenom postolju od bijelog vapnenca stajala kvadriga.⁴¹

³⁷ C. Fisković, "Šest Marulićevih prijatelja", *Colloquia Maruliana* V, Split 1996., 123.

³⁸ F. Bulić, "Popravak Vestibula (Ronde) Dioklecijanove palače u Splitu", *Bull. dalm.* XXXV/1912, 64; *Palača cara Dioklecijana*, Split 1926., 234.

³⁹ C. Fisković, "Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu", *Rad JAZU*, knjiga 279, Zagreb 1950., 36.

⁴⁰ T. Marasović, T. Alujević, "Dioklecijanov stan u splitskoj palači", *Prostor* 15, Zagreb 2007., 164.

⁴¹ E. Hébrard-J. Zeiller, o. c. 110.

Ulaz u Dioklecijanov Palatium (Peristil)

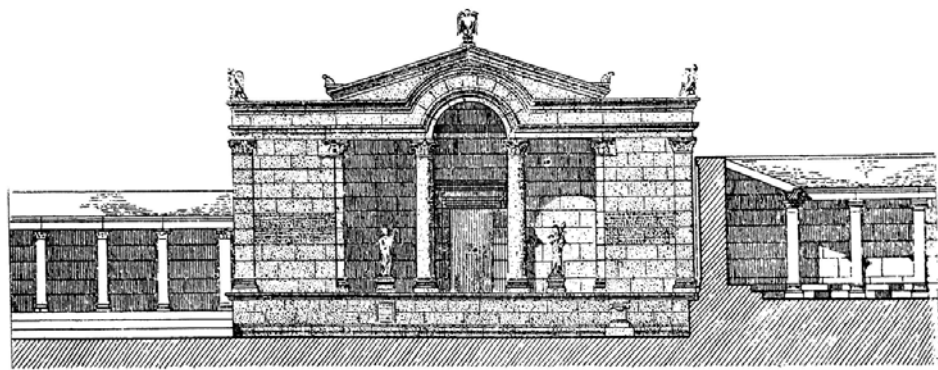
Dyggve je splitski Peristil interpretirao kao hipetralnu otvorenu baziliku iz koje se kroz kružni Vestibul prolazi u veliku ceremonialnu dvoranu koju naziva *aula*.⁴² Peristil naprotiv zamišlja kao salu *sub divo*, arhitektonski okvir za glorifikaciju cara koji se adorirao na tribini *protirona* pred *vestibulom*. Dyggve je kao i Strzygowski prije njega uočio dinamičko potenciranje arhitektonskih oblika kojim se carski *adventus* pojačava u *crescendo*. Carska je povorka od ulaznih Zlatnih vrata do Protirona prolazila uz trijemove sjevernog dijela palače, kroz tetrapilon, do arkada s arhivoltima između hramova koje su završavale tribinom na Protironu odakle se ulazilo u ceremonijalnu dvoranu.

Protiron je pačetvorinasto predvorje Vestibula, među parastadama jednake širine kao Peristil (13,15), koje se u dubinu proteže od stupova Peristila do portala Vestibula (3,75 m). Četiri masivna stupa od crvenoga granita nose široki zabat profiliran nizom jednostavnih profila sa arhivoltom u sredini. Protiron je bio natkriven krovom kojega je nosio jednostavni drveni grednjak, a služio je kao monumentalni ulaz u carsku palaču. Trijem s timpanom podignut nad kolonadom od četiri stupa ima lučni nadvoj u sredini, a podrijetlo ovog, u klasičnom rimskom graditeljstvu, rijetkog motiva dokaz je snažnog utjecaja maloazijske arhitekture na gradnju Dioklecijanove palače u Splitu.⁴³ Opisana konstrukcija,

⁴² E. Dyggve, "Nouvelles recherches au péristyle du palais de Dioclétien à Split", u *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* I, Rim 1962., 6; isti, o.c. 59

⁴³ D. F. Brown, "The Arcuated Lintel and Its Symbolic Interpretation in Late Antique Art", *American Journal of Archeology*, vol. 46, no. 3 (jul.- Sep.1942), 389 - 399

u kojoj arhitrav prelazi u arhivolt, ukazuje na sirijsko podrijetlo Dioklecijanove arhitekture.⁴⁴ U sirijskoj arhitekturi spomenuta konstrukcija koristi se od 9. st. pr. Kr. uglavnom kao dekorativni element gradskih vrata. Primjer zabata s lukom najbliži splitskom, u hellenističkoj graditeljskoj tradiciji, nabatejski je hram boga Dushare u sirijskom gradu Si iz

Hram boga Duchare u gradu Si, Sirija (prema D. F. Brownu, 1942.)

Chalke Konstantinove Velike palače u Konstantinopolu, idealna rekonstrukcija

1. st. pr. Kr. To je ujedno i najraniji arhitektonski predložak monumentalne građevine s interkolumnijem nad kojim je zabat s lukom, a datira se od (33. pr. Kr.- 30. pos. Kr.)⁴⁵

Monumentalna zdanja iz kasnijeg vremena na kojima se poput Splita mogu naći konstrukcije s lučnim arhitravom nalaze se uglavnom na području Male Azije, u Baalbe-

⁴⁴ E. Weigand, *Strena Buliciana*, Zagreb – Split 1924, 97

⁴⁵ H. C. Butler, E. Littmann, *Syria: Publications of the Princeton University archaeological expeditions to Syria in 1904-1905 and 1909*, II, A6, Leyden 1907, 385-390; S. Butler Murray jr., *Hellenistic Architecture in Syria*, Disertacija na sveučilištu Princeton, 1917, 12

Missorium s prikazom Teodozija I. i njegovih sinova Honorija i Arkadija na kojem je prikazan timpanon podignut nad kolonadom od četiri stupa s lučnim nadvojem

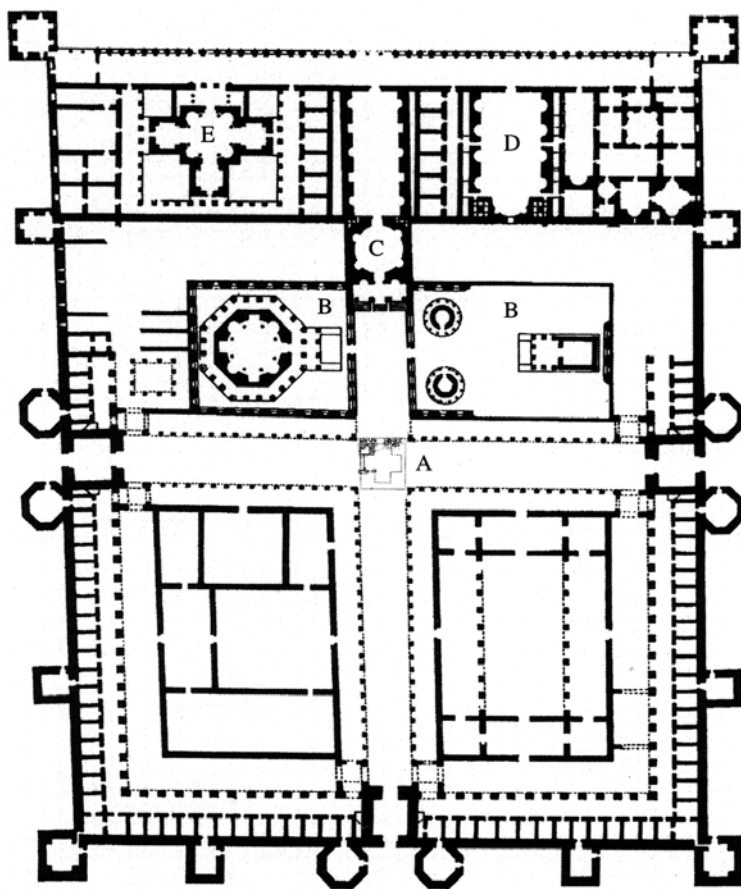
ku, Damasku, Atili. Rimski ih arhitektura rijetko koristi, kako pokazuju primjeri u Italiji, Galiji, Hispaniji i Iliriku. Nema ih niti u Egiptu, Grčkoj ni sjevernoj Africi s izuzetkom Leptis Magne. Vrlo rijetko se nalaze u leksici bizantske arhitekture, osim predjustinijanovskog portika crkve sv. Sofije u Konstantinopolu. Uz splitski primjer, najznačajniji su rimski spomenici s tom konstrukcijom trijumfalni luk u Orangeu, hram u Talavera la Vieja, rimska vrata u Miletu i Balbeku te grobnica Sextiusa Florentiusa u Petri.

Brown zaključuje da je ta konstrukcija korištena isključivo kod monumentalnih građevina vjerskog karaktera.⁴⁶ Njena upotreba ima izrazito simboličan razlog jer se u sredi-

Korice Tiberijeva mača iz okolice Mainza oko 15. godine AD, The British Museum, London; Detalj zlatnog okova s prikazom orla posred kolonade s timpanon i lučnim nadvojem

⁴⁶ D. F. Brown, o.c. 394

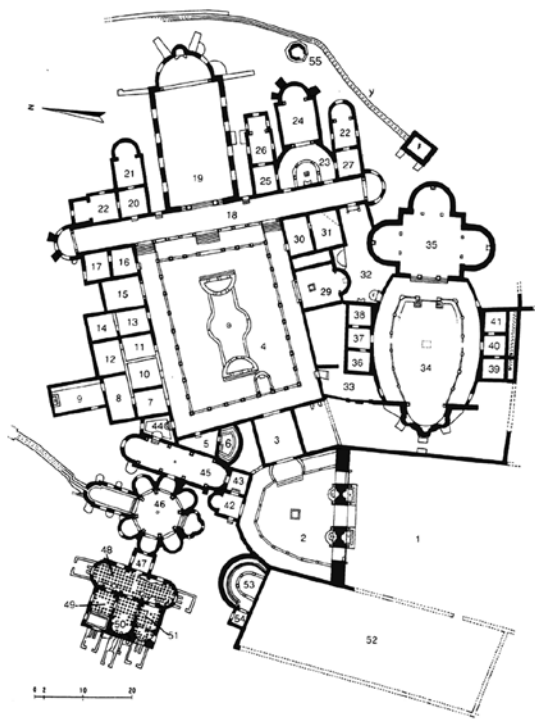

Tlocrt Dioklecijanove palače u Splitu (prema J. Marasoviću). A – tetrapilon, B – Augusteion, C – Chalke, D – Consilium sacrum (Consistorium), E – Triclinium triumphale

šte interkolumnija stavlja polubožanska ili divinizirana osoba radi isticanja njena značaja. Kao dokaz navodi nekoliko srebrenih pladnjeva sa prikazima spomenute konstrukcije u čijem je središtu pod lukom naglašena adorirana osoba. Najpoznatiji je primjer *Missorium* koji se čuva u madridskoj Real Academia de Historia. Veliki srebrni ceremonijalni pladanj Teodozija I. nastao je vjerojatno u Konstantinopolu 338. godine, a prikazuje cara i njegove maloljetne sinove Valentinijana II. i Arkadija. Prikaz Teodozija II., zadnjeg rimskog cara koji je vladao sjedinjenim carstvom ikonografski je kasnoantički motiv na temu *Traditio legis*, kojeg kasnije u kršćanstvu preuzima Krist u slavi. Lučni nadvoj sred timpanona, sirijski arhitektonski motiv, bio je rijedak na zapadu gdje se pojavljuje uglavnom u vrijeme kasnog carstva.

Iznimku predstavlja iskucani motiv na metalnom ukrasu s korica takozvanog Tiberijeva mača gdje je u središtu interkolumnija s lučnim nadvojem i timpanonom prikazan orao, Jupitrov simbol, što potvrđuje Brownov zaključak o sakralnoj simbolici motiva.

Splitski Protiron s lučnim nadvojem, poput gore navedenog primjera, izravno je služio isticanju svetosti cara. Bio je smješten u središtu prostora okružena hramovima u

Tlocrt Maksimijanove palače u Piazza Armerina (prema A. Carandini – A. Ricci – M. De Vos, 1982.)

sredini Peristila koji je zajedno s oba temenosa istočno i zapadno od njega tvorio *fanum* golemog Dioklecijanove svetišta poput Augusteiona u Konstantinopolu iz kojeg se ulazilo u palaču.

Poglavlje posvećeno carskom stanu Hébrard-Zeillerove monografije Dioklecijanove palače navodi impozantan Protiron i Vestibul kao prostore kroz koje se prolazi u južni dio palače, carski stan.⁴⁷ U tom je opisu ipak nedovoljno apostrofirano da se radi o ulazu u *Palation*, i to u morfološkom smislu upravo sukladnom ostalim ulazima u Dioklecijanovo zdanje, prostorijama s dvostrukim vratima na sjeveru, istoku i zapadu Dioklecijanove palače na završetku njegovih ortogonalnih komunikacija. Nazivi ulaznih vrata Dioklecijanove palače prvi se puta susreću u panegiričnom opisu Splita gradskog kancelara Proculiana iz 16. stoljeća.

U njegovom se tekstu sjeverna vrata nazivaju Zlatna, južna Srebrna, istočna Mjedena, a zapadna Željezna.⁴⁸ U novijoj literaturi koja se bavi palačom zamjenjeni su njegovi nazivi južnih i istočnih vrata koja se sada nazivaju srebrnim.⁴⁹ Prokulijanov se navod ne može smatrati pouzdanim u svezi antičkih naziva gradskih vrata, koja se u ranijim dokumentima spominju kao *porta Romae* na sjeveru i *porta franca* na zapadu, ali ga ne treba olako odbaciti kao mogući raspored antičkih naziva ulaza u Dioklecijanovu palaču. U simboličkom smislu tim pridjevima Ovidije naziva razdoblja svjetske povijesti u svojim *Metamorfozama* gdje su atributi zlatnog vijeka maslina i košnica, a brončanog ratničko oružje.⁵⁰ Poznato je da su se glavna ulazna vrata Konstantinopola nazivala Zlatna vrata, a spominju se i gradska Srebrna vrata. Nasuprot zlatnim vratima grada Konstantinopola nalazio se ulaz u Konstantinovu Veliku palaču kojega izvori nazivaju *kalkhe pulh* ili samo *kalkhe* a njegovo doslovno značenje brončana vrata ispravnije je zamijeniti nazivom brončana kuća kako sugerira Mango.⁵¹ Od Zlatnih

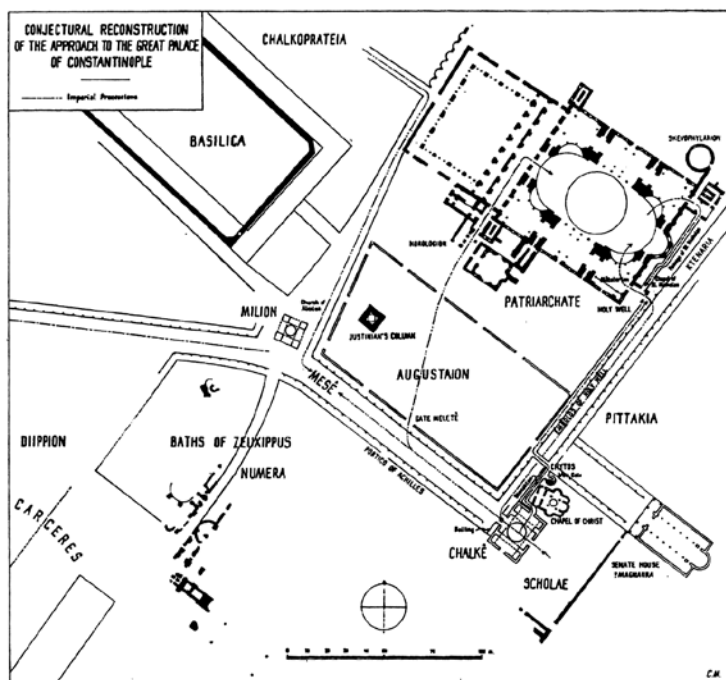
⁴⁷ E. Hébrard-J. Zeiller, *Spalato, Le palais de Dioclétien*, Paris 1912, 63, 109.

⁴⁸ A. Proculiano, o.c. 29 v.; *Talche erano quattro porte per incrociato diametro insieme opposte et ciascuna haueua il suo nome, la Settentrionale Aurea, la Orientale Enea, & la sua opposta Occidentale, Ferrea, che uoi franche porte hoggidi chiamatte...*

⁴⁹ F. Bulić – Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, Split 1926, 49 cf. 10.

⁵⁰ P. Ovidius Nazon, *Metamorfoza* 1, 89-150.

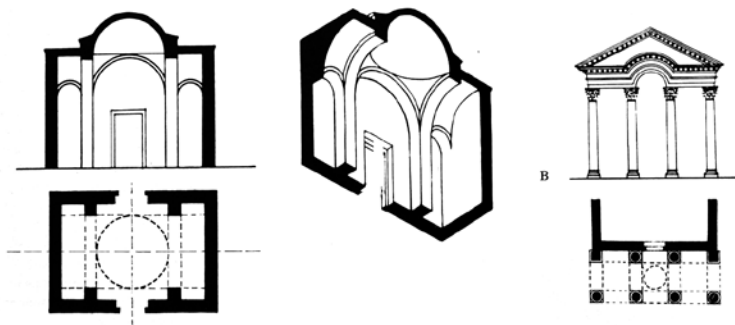
⁵¹ C. Mango, *The Brazen House, a Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Kobenhaven 1959, 22, S. Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge 2004, 98

Ulaz Velike palače u Konstantinopolu, Chalke.
(prema C. Mango, 1959.)

vrata vodila je monumentalna ulica s kolonadama zvana *Mevsh* prolazeći kroz tetrapilon *Milivon* i *Augusteion* do ulaznih vrata Konstantinove Velike palače *kalkhe*.⁵²

Interpretacija naziva Prokulijanovih *Porta aenea* mogla bi dovesti u vezu raspored vrata Konstantinopolisa i Splita. *Kalkhe pulh* Splita bila bi tako ulazna vrata u carsku palaču smještena na južnoj strani Peristila. Naziv Brončana vrata pripadao bi rotondi Vestibula, građevini nasuprot propugnakula Zlatnih vrata koja ima sličnu tlocrtnu površinu i dvostruka vrata koja su bila ulaz u carski *Palation*, a ne južnim vratima koja iz podruma

Konstantinova Velika palača u Konstantinopolu, Chalke rekonstrukcija.

⁵² Constantinus Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae byzantinae*, Bon 1829, 458

palače vode na morsku obalu. Nazivi: “Peristil”, “Vestibul” i “Protiron” pridodani su Dioklecijanovoj arhitekturi za prvih velikih restauratorskih zahvata u Dioklecijanovoj palači započetih u 19. stoljeću. Iako dvojbeni u morfološkom i funkcionalnom smislu spomenuti nazivi dijelova palače udomačili su se u literaturi vezanoj uz Split i palaču i koriste se još uvijek u suvremenoj literaturi.

Ulazni dio palače u ranije navedenom srednjovjekovnom tekstu nazivaju se *proaulium* i *salutatorium*, funkcionalno su izravno povezani i znatno bi bolje pristajali ulazu u carsku palaču. *Proaulium* je predvorje aule koja se po funkciji naziva *salutatorium*, a zajedno tvore ceremonijalni ulaz u palaču nastavljajući se na predprostor s hramovima u Konstantinopolu nazvan *Augusteion*.⁵³ *Proaulium* Teodorikove palače u Raveni u izvorima se naziva *ad Calchi*, a Justinijanove Velike palače u Konstantinopolu naziva se *kalkhe*.⁵⁴

Teodorikov Palatium u Sant' Apollinare Nuovo u Raveni; Dioklecijanov Palatium u Splitu, razvijeni pogled

U Teodorikovu se palaču, navode izvori, ulazilo iz portika kroz vrata koja se nalaze na mjestu *Ad Calchi*. Vrata Teodorikove palače u Raveni, sa predvorjem *Calche*, imala su proćelje urešeno mozaicima s likom Teodorika i brončanu konjaničku skulpturu na vrhu.⁵⁵

⁵³ D. du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, t. VI, 1886, 512; *In primo Proaulium, id est locus ante aulam. In secundo salutatorium, id est locus salutandi officio deputatus, juxta majorem domum constitutus.*

⁵⁴ Procopius, *De Aedificiis*, I/III, c. 10 (publikacija Loeb, classical library, 1940)

⁵⁵ A. Agnello, *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, 175; *...supra portam et in fronte regiae quae dicitur Ad Calchi istius civitatis, ubi prima porta palatii fuit, in loco qui vocatur Sicrestum, ubi ecclesia Salvatoris esse videtur. In pinnaculum ipsius loci fuit Theodorici effigies, mire tessellis ornata, dextera manum lanceam tenens, sinistra clipeum, lorica indutus. Contra clipeum Roma tessellis ornata astabat cum asta et galea; unde vero telum tenensque fuit, Ravenna tessellis figurata, pedem dextrum super mare, sinistrum super terram ad regem properans. Misera, undique invidia passa, cives inter*

I u carsku palaču Konstantinopola ulazilo se kroz vrata s predvorjem koja su se nazivala *Chalke*, a Prokopijev panegiričan opis iz 6. stoljeća oslikava njen ulaz nakon Justinijanove obnove navodeći prizore trijumfa i pobjede cara oslikanih tehikom mozaika.⁵⁶ Nad glavnim ulazom u vestibul Justinijanove palače, na vanjskom zidu iznad vrata *Chalke* nalazila se slika Krista, čije se uklanjanje smatralo početkom ikonoklazma.⁵⁷ Iako tu legendu izvori ne potvrđuju, reljef izrezan u slonovači iz Trieria dokazuje da je ikona s Kristovim likom postojala nad vratima *Chalke* u Konstantinopolu.⁵⁸

Već je ranije sugerirano da mozaik *Palatium* iz crkve *S. Apolinare Nuovo* prikazuje *Calchi* Teodorikove regie u Raveni, glavna ulazna vrata inspirirana ulazom u Konstantinovu veliku palaču u Carigradu.⁵⁹ Još prije De Frankovića, Eynar Dyggve je uočio sličnost arhitekture na mozaiku *Palatium* sa splitskim *Peristilom*. Smatrao je da mozaik prikazuje unutrašnju ili vanjsku fasadu Teodorikove palače, preciznije razvijene stranice jedne hipetralne bazilike za ceremonije modelirane prema peristilu Dioklecijanove palače.⁶⁰ Takva je pretpostavka u početku izazvala brojne kritike u krugovima koji su se bavili Teodorikovom palačom. Nasuprot mišljenju kako mozaik *Palatium* prikazuje *Calche* carske palače, postoje suprotne pretpostavke da mozaik iz *S. Apolinara* ne prikazuje stvarnu arhitekturu već simboličnu sliku palače.⁶¹ Današnja kritika ipak je bliža onima koji misle kako majstoru mozaika nije trebalo izmišljati građevinu jer je u vrijeme izrade mozaika ona postojala. Milanska palača, većim dijelom još neistražena pod temeljima gradskih kuća sačuvala se samo u toponimu *palatio*.⁶²

Najpoznatiji njen prikaz sadrži čuveni madridski *missorium*, pladanj s ugraviranim likom cara Teodozija u sredini i njegovih sinova Valentinijana II. i Arkadija sa strana. U pozadini je prikazana građevina sa protironom poput splitskog i ravenatskog, za koju se smatra da je milanska *Regia* i to njeno pročelje, ili možda kako neki misle tribunal.⁶³

se maximo zelo. . .

In aspectu ipsorum pyramis tetragonis lapidibus et bisalis, in altitudinem quasi cubiti sex; desuper autem equus ex aere, auro fulvo perfusus, ascensorque eius Theodoricus rex scutum sinistro gerebat humero, dextro vero brachio erecto lanceam tenens. Ex naribus vero equi patulis et ore volucres exibant in alvoque eius nidos haedificabant. Quis enim talem videre potuit, qualis ille? Qui non credit, sumat Franciae iter, eum aspiciat.

⁵⁶ Procopius, o.c. ibidem

⁵⁷ Godine 1900. Marie-France Auzépy izrazila je skepticizam u legendu povezanu sa rušenjem slike Krista u ikonoklastičkom pokretu 726 ili 730 godine. L. Brubaker, "The Chalke gate, the construction of the past and the Trier Ivory", *BMGS* 23, 1999, 258-285

⁵⁸ L. Brubaker, o. c., 273

⁵⁹ G. de Frankovich, *Il Palazzo di Teodorico*, Ravenna 1970, 7

⁶⁰ E. Dyggve, *Ravennatum Palatium sacrum*, Copenhagen 1941, 48; G. de Frankovich, ibidem, 57

⁶¹ N. Duval, "La mosaïque du 'Palatium' de S. Apollinaire le Neuf représente-elle une façade ou un édifice aplani?" *CARB*, 1978, 93.-122 ; B. Thordeman, "Il cosiddetto Palazzo di Teodorico a Ravenna. Un palazzo reale longobardo?", u *Opuscula romana* X, Rim 1974.-75, 32

⁶² P. Lanbertenghi, *Codex diplomaticus Langobardiae*, Torino 1873, n. 842; *locus ubi palatio dicitur*; dokument je iz 988.

⁶³ M. David, "...Palatinaeque arces..." Temi di architettura palaziale a Milano tra III e X secolo", in "Ubi palati dicitur" *Residence di re e imperatori in Lombardia*, Monza 1999, 26 ; S. Bettini, "Il castello di Mschattà in Transgiordania nell'ambito dell'arte di potenza tardo antika", in *Anthemon*, scritti in onore di C. Anti, Firenze 1955, 343

Dyggve je splitski *peristil* interpretirao kao hipetralnu otvorenu baziliku iz koje se kroz kružni vestibul prolazi u veliku ceremonijalnu dvoranu koju naziva *aula*.⁶⁴ Peristil naprotiv zamišlja kao salu *sub divo*, arhitektonski okvir za glorifikaciju cara koji se adori-
rao na tribini *protyrona* pred *vestibulom*.

Iz navedenog se može pretpostaviti kako izrezbarena slonovača iz Trieria, mozaik iz S. Apolinara i madridski *missorium* prikazuju isti arhitektonski okvir, kojem je prethodio peristil Dioklecijanove palače u Splitu ili neki raniji predložak Dioklecijanova doba.

Od posebna su značaja opisi ulaza u palaču koji se u Raveni kao i u Konstantinopolisu naziva *ad calchi*.⁶⁵

Naziv se tumačio na dva načina. Mango naziv izvodi iz grčke riječi *kalkhus* što znači brončan.⁶⁶ Tako je ustaljen naziv za predvorje Konstantinove palače postao grčki prijevod koji znači "brončana kuća". Mango smatra da je to bolji izraz nego "brončana vrata" da se ne bi krivo razumjele vratnice umjesto vrata. Grabar je to dovodio u vezu s latinskim *calcatio* pa bi naziv *calchi*, trebalo potražiti u glagolu *calco*, što među ostalim znači trijumfalno gaziti poražena neprijatelja.⁶⁷

Naziv *Calchi* za ulaz u carsku palaču, može se povezati s kultom cara i obredom njegova gaženja podanika (*lat. calceo, calcatio colli*). Običaj je prema Tacitu nastao u Vespazijanovo vrijeme kada su neki sljedbenici Serapisa zahtijevali od cara da stopalima nagazi njihova tijela kako bi ih ozdravio. *Ut pede ac vestigio Caesaris calcaretur orabat*.⁶⁸ Na pročelju portika svoje palače Konstantin je dao naslikati (vjerojatno u tehnici enkaustike) sinove i sebe u sredini s križem nad glavom kako gazi zmaja.⁶⁹ Konstantin je, kaže Euzebij, dao smjestiti dragocijenu sliku na vrhu protirona, pred vestibulom regie, da se svi mogu diviti i gledati simbol spasa, Kristogram poput onog što ga je car Konstantin dao ucrtati na štitovima svojih vojnika u bitci kod *ponte Milvia*. Takav je znak bio smješten iznad njegove glave na prikazu iznad protirona. Pod nogama cara na istoj slici prikazan je zmaj kojeg on trijumfalno gazi.⁷⁰ Tema je slike gaženje protivnika, latinski *calco*, po čemu je vestibul palače mogao dobiti ime *Chalke*. Konstantinovu sliku zamijenio je kasnije Kristov lik, kako se vidi na slonovači iz Trieria, i to vjerojatno već za Justinijanove restauracije 532. godine jer je Prokopije više ne spominje. On opisuje *Chalke* palače kao monumentalnu građevinu pravokutna tlocrta nadsvođen kupolom, koju s vanjske strane flankiraju četiri velika stupa. Prostorija je piše, veličanstveno ukrašena mramorom, mozaicima, skulpturama i brojnim umjetničkim djelima.⁷¹ "Na jednoj je strani," piše Prokopije opisujući mozaik sa prizorom Justinijanova trijumfa, "rat i bitka, i mnogi osvojeni gradovi,

⁶⁴ E. Dyggve, "Nouvelles recherches au péristyle du palais de Dioclétien à Split", u *Acta ad archaeologiam et artium historiam pertinentia* I, Rim 1962, 6

⁶⁵ C. Mango, *The Brazen house; A study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*, Copenhagen 1959, 21

⁶⁶ C. Mango, o.c. ibidem

⁶⁷ A. Grabar, *L'Empereur Dans l'art Byzantin : recherches sur l'art officiel de l'empire d'Orient*, Paris 1936, 44

⁶⁸ Tacit, *Historiae*, IV. 81

⁶⁹ Euzebij, *Vita Constantini*, 3,3

⁷⁰ A. Grabar, o.c., 44; F. Bisconti, "L'arte dei Constantinidi tra pittura e mosaico", u katalogu izložbe *Constantino il grande, La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*, Rimini 2005, 182

⁷¹ Procopius, *De Aedificiis*, I/III, 10

Mramorne oplate s profilacijama pronađene u zapadnom krilu portika triklinija za vrijeme istraživanja 1970. godine

neki u Libiji, neki u Italiji, a car Justinijan pobjeđuje u bitkama. Prikazan je njegov general Belizar kako se vraća imperatoru sa cijelom nepobjedivom vojskom i on mu donosi plijen, kraljeve i kraljevstva i sve dragocijenosti. U sredini stoje car Justinijan i carica Teodora radujući se i slaveći obje pobjede, jednu nad kraljem Vandala i drugu nad kraljem Gota, koji im prilaze kao ratni zarobljenici da budu bačeni u ropstvo. Oko njih stoji rimski senat u svečanom ornatu. Trijumfalni je duh izražen kockicama mozaika, čije boje daju slici snagu izraza. Tako se oni vesele i smiju uzdižući imperatorovu slavu koja je jednaka onoj Božjoj, zbog veličine njegovih djela. I cijela unutrašnjost zgrade, jednako kao i mozaici odozgor, zaogrmuta je lijepim mramorima i to ne samo gornje plohe već i cijeli pod. Neki od tih mramora su spartansko kamenje koje se ljepotom natjeće sa smaragdima, dok neki izgledaju kao plameni jezici, ali najveći broj ih je bijel, i to ne jednolike boje nego prošaran valovitim plavim linijama koje se stapaju s bijelom bojom...”

Prokopije je posvetio opširan tekst dekoraciji vestibula, a nije opisao slike u protironu, nad ulaznim vratima carske palače.

Ravenatski kroničar Agnello piše da je na pročelju protirona, nad ulazom u ravenatski *palatium* koji se isto naziva *calchi*, bio mozaik sa figurom cara. Agnello iscrpno opisuje Teodorikov lik. “Na vrhu tog mjesta,” piše Agnello, “raskošni je mozaik koji prikazuje Teodorika. Desnom rukom drži koplje, lijevom okrugao štit, odjeven u oklop. Nasuprot careva štita prikazana je božica *Roma* sa šljemom držeći u ruci koplje, s druge strane cara božica *Ravena* prikazana kockicama. Stojeći desnom nogom nad morem, a lijevom koja je prema kralju nad zemljom. Jadna, potpuno zavidna pognuta”... Na vrhu protirona u Raveni prikazan je car u trijumu okružen alegorijama gradova Rima i pobjeđene Ravene. Iznad njegova zabata bio je kameni postament na kojem je stajala brončana konjanička skulptura, koju kroničar opisuje “konj iz zraka, siv zlatom prošaran, na njemu sjedeći Teodorik sa štitom na lijevom ramenu, a ispruženom desnom rukom drži koplje. Iz nosnica i usta otvorenih izlazile su uzde...”⁷² Brončana konjanička skulptura tauširana zlatom, koju je Teodorik preradio, izvorno je pripadala caru Zenonu. Skulpturu je Karlo Veliki dao prenijeti na svoj dvor u Aachen.

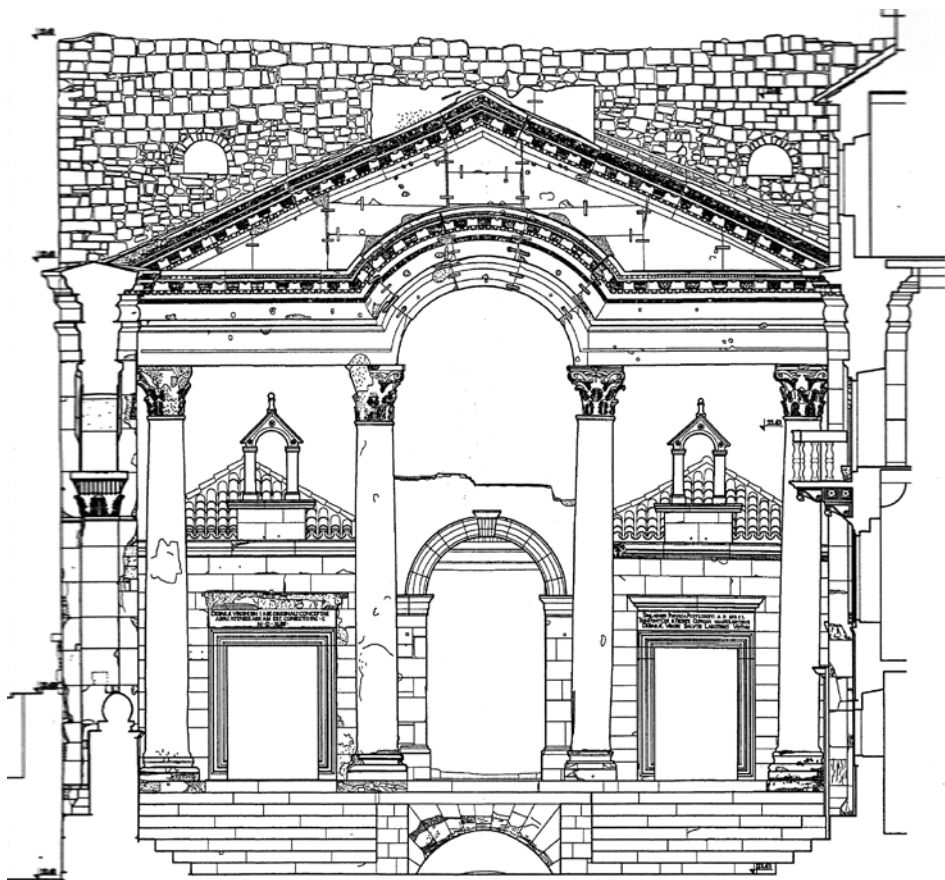
Nad timpanonom Protirona u Splitu nalazi se postolje za brončane skulpture.

Po analogiji i nad vratima u protironu vestibula, (*chalche*) splitske palače trebao je biti prikaz cara, graditelja palače. Zna se naprotiv samo da je na tom mjestu postojala slika sv. Kristofora koju je u srednjem vijeku izradio splitski majstor Bučina, a koja je po svojoj prilici nastala na mjestu neke ranije likovne dekoracije kao svojevrsan *damnatio memoriae* omraženog progonitelja kršćana.⁷³ Unutrašnjost vestibula, kao u ranije opisanim primjerima, bila je raskošno dekorirana mozaicima. Za vrijeme istraživanja pronađeni su ulomci staklenog mozaika na njegovoj kupoli čija se unutrašnjost ljeskala zlatom.⁷⁴

⁷² Agnello, *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis*, 175; Agnello spominje Teodorikov u konjaničku figuru u palači koju je sagradio u Paviji ... *Ticinum grad koji se naziva Pavia (Pavia) gdje je Teodorik izgradio palaču u kojoj je dao izraditi svoju konjaničku figuru u prostorijama tribunala ukrašena lijepo izrađenim mozaikom*.

⁷³ Lj. Karaman, “Bučinine vratnice i kor splitske katedrale”, *Rad hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knj. 275, Zagreb 1942, 64; Bilješka u kodeksu *Historia salonitana* Tome Arhidakona, iz biblioteke Garanjin-Fanfogna, navodi da je taj *pictor de Spaleto* koji je izradio vratnice katedrale u isto doba naslikao sv. Kristofora na trgu sv. Dujma ispred katedrale. Bilješka kaže da je slika naslikana p(er) p(re)d(i)c(t)um mag(ist)r(u)m A(ndream).

⁷⁴ F. Bulić-Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana u Splitu*, Zagreb 1927., 103;

Arhitektonski snimak Protirona - Chalke Dioklecijanove palače u Splitu (Geodata d.o.o. Split)

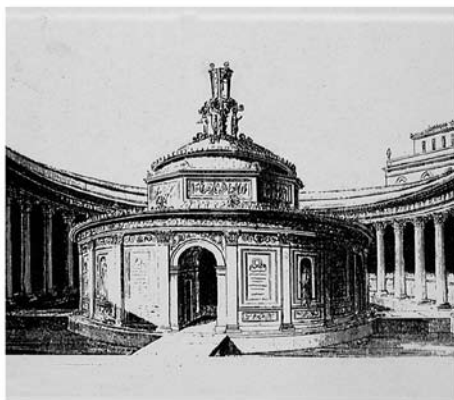
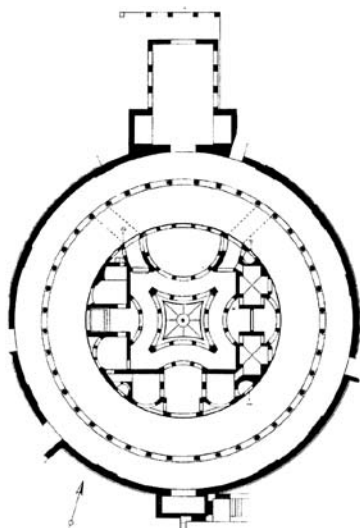
Mozaike vestibula još je vidio Marulić, kojega kao i Toma Arhiđakon ubraja među hramove i piše: *Preter ista erant et alia tria templa, reliquo edificio(ut apparet) vetustoria atque ideo magis dirruta. In his tessellarum pictura, quae exornata fuerant, alicubi adhuc visitur.*⁷⁵

U splitski *Palation* ulazilo se je kroz Protiron i Vestibul, dijelove palače koji se u kasnoantičkoj arhitekturi nazivaju Kalke, u srednjovjekovnom opisu antičkih palača *Proaulium* iz kojega se ulazi u *Salutatorium*. Velika aula splitske palače u nastavku Vestibula *Salutatorium* je carske palače, a zapadna prostorija s apsidom bila je Dioklecijanov *consilium sacrum*.

⁷⁵ M. Maruli ad Dominicum Papalem In epigrammata priscorum commentaries, u: B. Lučin, *Marulićev opis Splita*, Split 2005, 26-27; Marulić piše da su u gradu pored dvaju, ruševine još tri hrama.

TRICLINIUM TRIUMPHALE

U Hébrard-Zeillerovoj monografiji prvi se put pokušalo identificirati funkcije unutar rezidencijalnog dijela palače.⁷⁶ U tom se radu sala veličine peristila koja se proteže od vestibula prema jugu u unutašnjost palače naziva *tablinum*, zapadna dvorana s apsidom *eksedra*, građevina križnog tlocrta na istoku *triklinij* palače, a sobe u nizu *ospitali*.⁷⁷ Polazište za takovu rekonstrukciju funkcija su bile morfološke razlike u istočnom i zapadnom dijelu rezidencije, posebno glede dvije najznačajnije sale simetrično raspoređene od osi *tablinuma*, ali na suprotnim stranama svijeta. Hébrard-Zeillerova monografija uspoređuje funkcije splitske rezidencije s rasporedom rimske kuće prema Vitruviju, rekonstrukcijama rimskih domusa i djelova klasične imperijalne arhitekture.⁷⁸ Po toj rekonstrukciji istočni dio palače je križna građevina kojoj je u središnjoj dvorani smješten *triklinij*. U istočnom

Hadrijanova vila u Tivoliju, Teatro maritimo, tlocrt (prema H. Kähler, 1950.); idealna rekonstrukcija (prema L. Canina, 1872.)

dijelu te građevine zamišljen je *nymphaeum* sa fontanom iz koje teče voda. Cijelo istočno krilo rezidencije interpretirano je kao carska blagovaonica i *gynaeceae*. Na njegovom zapadnom dijelu pretpostavljen je trijem sa šest *cubicula*, koje on po analogiji s Hadrijanovom vilom u Tivoliju naziva *ospitali*. Zapadno krilo interpretirano je kao *appartement*, smještivši tu carske ložnice, *baths*, *eksedra* i *bibliothèque-musée* uz koju se nalaze *ospitali*.

Dyggve je pozivajući se na aksijalnost ceremonijalnog sklopa u kasnoantičkim palačama smatrao da se u Protironu između stupova nalazila carska *tribuna* iza koje se kroz Vestibul prisupalo u veliku natkrivenu dvoranu. Prema njemu to je carska *aula*, velika vladarska sala cara.⁷⁹

⁷⁶ E. Hébrard-J. Zeiller, o.c., Les Appartements Imperiaux, 109

⁷⁷ ibidem, 114

⁷⁸ E. Hébrard-J. Zeiller, o.c. 135, cf I

⁷⁹ E. Dyggve, o.c, 6

Oslanjajući se na istraživanja Jerka Marasovića, Duval je pokušao detaljnije odrediti namjenu pojedinih elemenata rezidencijalnog dijela. Komentirajući Dyggveovu hipotezu o aksijalnosti palače, posumnjao je u njegovu pretpostavku da je velika sala u produžetku Vestibula bila carska *aula*. Prolazna prostorija koja vodi prema transverzalnoj komunikaciji uz južno pročelje palače longitudinalna je građevina sa vratima na sjeveru i jugu, a takva dispozicija nije svojstvena prijestolnim dvoranama. Nastavljajući se na Hébrard-Zeillerovu interpretaciju palače u kojem se ta sala naziva *tablinum*, Duval je pretpostavio da je dvorana bila namijenjena ceremonijalnom prolazu u unutrašnjost rezidencije prema zapadnom krilu gdje se prema njemu nalazila *aula*, velika dvorana s apsidom nad bazilikalnom prostorijom substrukcija.⁸⁰

Arhitektonska plastika pronađena u blizini triklinija

Usporedba sicilijanske monumentalne ville u Piazza Armerina i splitske Dioklecijanove palače pokazuje neke srodnosti u organizaciji arhitektonskih elemenata.⁸¹ Premda arheološki nalazi to još nisu u potpunost potvrdili, Piazza Armerina je najvjerojatnije rezidencija Dioklecijanova suvladara i Augusta Herkuleusa Maksimijana. Pretpostavlja se da je ta raskošna palača jednako kao i splitska bila sagrađena za umirovljenog tetarha koji se nije stigao povući s trona u dokolicu provincije kao što je to uspjelo Dioklecijanu. Kod obje palače jasna je sličnost programa, koji izlazi iz carskog kulta. Pristup kroz slavoluk vodi na peristil iz koga se ulazi u rezidenciju kroz *proaulium* i *salutatorium* s dvostrukim vratima odakle se pristupa transvezalnom hodniku. Obje su palače dvoosno organizirane, sa dvije vrlo značajne neovisne skupine prostorija. U Splitu je prva grupa okupljena oko prostorije s eksedrom u produžetku unutrašnjeg peristila, a drugu tvori *triklinij* u obliku *trihore* sa svojim peristilom.

Marasovićeva su istraživanja dopunila Hébrard-Zeillerove pretpostavke razriješivši osnovne značajke arhitekture *triklinija* kao simetrične građevine pačetvorinastra tlocrta sa tri pridodane prostorije i predvorjem na jugu. Marasović je točno interpretirao i pre-

⁸⁰ N. Duval, o.c. 90

⁸¹ H. Kähler, "Split i Piazza Armerina", *Urbs* 4, Split 1961-1962, 97

zentirao podrumski dio zgrade i njene tlocrtne gabarite, a jednako tako i njen neposredan okoliš.⁸² Tako je pronađen deambulatorij, trijem koji okružuje *triklinij*, odijeljen od same građevine provalijom dubokom do dna suterena. Jedinu dvojbu i neriješeno pitanje u tlocrtnoj dispoziciji predstavlja relacija laterarnih dvorana sa trijemom i mogućnost bočnog pristupa križnoj zgradi *triklinia*. Uporište za pretpostavku bočnih prilaza Marasović je našao u svodu na zapadnom dijelu građevine koji na razini kata spaja *triklinij* sa deambulatorijem. Usporedba strukture svoda, za obnove zapadne kapele *triklinija*, s ostalim dijelom zida pokazala je kako je on nastao u srednjem vijeku, te da je trijem u vrijeme kada je sagrađen bio potpuno odvojen od *triklinija*. Taj je svod nastao u vrijeme širenja crkve sv. Nikole za koju je preuređena zapadna dvorana. Tome u prilog svjedoče ostaci zapadnog prozora kapele *triklinia* sačuvani u pročelju crkve, čija monumentalnost ne ostavlja mogućnost pretpostavke postojanja vrata u njegovom parapetu jer za njih nema mjesta. Mali portal otvoren je tu naknadno kao ulaz u srednjovjekovnu crkvu radi njene pravilne orijentacije i dogradnje njenih predvorja.

Primjer izolirane carske dvorane okružene trijemom u arhitekturi carskih palača Hadrijanov je *teatro maritimo* u Tivoliju, nepristupačan otok okružen portikom, strukturiran kao središnja dvorana okružena sa tri pomoćne i predvorjem na kojeg se pristupa pokretnim mostom. U oba se slučaja radi o izoliranoj centralnoj građevini čija je raskošna arhitektura vidljiva s trijema koji je okružuje kao mjesta nepovredive uzvišenosti diviniziranog vladara.

Unutrašnjost splitskog *triklinija* bila je bila raskošna, ukrašena mramornim oplatom i precizno modeliranim dekoracijama.⁸³ U istraživanjima 1972. i 1992. nađeni su brojni ulomci raznobojnih mramora poput žutog antičkog pavonazzetta, prokoneškog, penteličkog, cipollino, afričkog crvenog, jednako kao i lokalnog oniksa. Zidovi i podovi su imali mramorne oplate i oslikane ukrase afresko, a dijelovi mozaika su pronađeni u arheološkim slojevima. Od kamenog namještaja *triklinia* pronađena je menza, sigma oblika od ružičasta mramora.⁸⁴ Među kamenim ulomcima pronađeni su dijelovi fontane. Oni su nađeni u nekoliko istraživačkih kampanja, a spajaju se u jednu cjelinu. Fontana je pripadala opremi *triklinija* i nalazila se vjerojatno pred njegovim ulazom. Nalikuje onoj s peristila Galerije Romuliane koja je u osi ulaza sale s apsidom. Slična je fontani na mozaiku crkve S. Vitale u Raveni koji prikazuje ulaz u Teodrine carske odaje.

Fontana ima oblik čaše sa četiri mlaznice po sredini kroz koje je voda istjecala u bazen u njenom podnožju kako se vidi u brojnim primjerima, pa i u atriju salonitanskog episkopija. Malobrojni ostaci arhitektonske plastike razasuti oko lokaliteta, ulomci porfirnih stupova, ugaoni kapiteli piona, i baza prozorske bife monumentalnih dimenzija pripadali su vjerojatno spomenutoj građevini. Materijal upućuje na elegantnu unutrašnjost opremljenu šarenim mramorom, crvenim porfirnim stupovljem, s bijelim kapitelima i vijencima.

Zgradi, kojoj je podređen cjelokupan jugoistočni kvadrant Dioklecijanove palače, prilazilo se iz kriptoportika, sa strane *od mora*, a njen je ulaz bio naznačen i na morskom

⁸² J. Marasović et alii, o.c., 220

⁸³ J. Marasović, T. Marasović - S, McNally, J. Wilkes, *Diocletian's palace, Report on Joint Excavations in Southeast Quarter, Sector 7, Split 1972*, 37; V. Delonga, M. Bonačić Mandinić, *17 u 8. Istraživanja u jugoistočnom dijelu Dioklecijanove palače 1992. godine*, Split, 2005.

⁸⁴ Ibidem, 185

pročelju velikim prozorom s lučnim nadvojem. Analogije se mogu tražiti u oktogonu palače Daphne, najstarijeg dijela carske rezidencije u Konstantinopolu u kojoj se kroz središnji dio *Augusteus*, prolazilo do oktogona, crkve sv. Stjepana i *consistoria* – dvorane s tronom. Velika sala s tronom u obliku oktogona natkrita kupolom postala je simbolom kasnoantičke vladarske aule.

Agnellov *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* spominje središnje građevine Teodorikovih palača ukrašene likom vladara. Osim ulaznog predvorja palače, prikaz cara imaju *camere tribunali* njegove palače u Paviji i *tribunale triclinii* koji se u Raveni naziva *Ad mare*.⁸⁵ Po Agnelli je središnja građevina carskih palača *tribunal*, kojemu se u Raveni iz naziva precizira i oblik - *triklinij*.⁸⁶

Najstariji spomen splitskog *triklinija* je u dokumentu 14. stoljeća, *sinagoga sdorium vocatum cum capellis*. Naziv *sinagoga sdorium vocatum*, grčkog je podrijetla, kojoj bi latinski prijevod teoretski mogao biti *consistorium* kako se do sada tumačilo.⁸⁷ Na taj način bi naziv *sinagoga sdorium* sadržavao uz grčki pojam *sinagoga* i latinski pojam (*consistorium*), dvojezični sinonim za istu građevinu.

Sdorium je vrlo star toponim koji sadrži grčki korijen za neku od arhitektonskih funkcija tog dijela palače.

Izraz bi se mogao protumačiti kao izvedenica iz *Storium*, *Stolum*, *Stolium*, iz grčkog *Stolus* što se u srednjem vijeku koristilo za *classis*, kraljevsku ili carsku mornaricu.⁸⁸ Prema tome bi naziv mogao biti memorija na bizantsku upravu 12. stoljeća kada je grad posljednji put bio u sastavu Istočnog carstva. Bio je sjedištem bizantske teme u kome je stolovao drugar flote, brat cara Emanuela Komnena.

Naprotv, moguće je da se u toponimu *sinagoga sdorium vocatum*, krije izvorna Dioklecijanova namjena čitavog niza građevina jugoistočnog dijela palače. Ako *Sdorium* dolazi od *Zetarium*, što znači prostorije *Zetae hyemales* i *Zetas aestivales* pojam bi se mogao povezati s Triklinijem. Rimski primjer pokazuje arhitektonski smještaj triklinija između soba zimskog i ljetnog sjedišta: *Juxta palatium Neronianum in Vaticano, inter Zetarium, id est triclinium triumphale*.⁸⁹

Triklinij Dioklecijanove splitske palače bio bi prema navedenom analogan primjerima iz Ravene gdje se slična građevina nazivala *tribunale triclinii* i Rima gdje se naziva *triclinium triumphale*.

Triklinij u istočnom i *consistorium* u zapadnom krilu palače, najznačajnije su građevine koje definiraju carev *Palation micron* u Splitu. Radi se o prijestolnim dvoranama Di-

⁸⁵ A. Agnello, o.c.; ... quae civitas Papia dicitur, ubi et Theodericus palatium struxit, et eius imaginem sedentem super equum in tribunalis cameris tessellis ornati bene conspexi. Hic autem similis fuit in isto palatio, quod ipse haedificavit, in tribunale triclinii quod vocatur Ad mare, ...

⁸⁶ E. Dyggve, *Ravennatum Palatium Sacrum*, Copenhagen 1941, 48; termin *tribunal* Dyggve vidi kao hipe-tralnu baziliku kroz koju se pristupa u triklinij odnosno prijestolnu salu, kroz vrata nad kojima je slika vladara. Agnello koristi termin *tribunal* uvijek kada navodi termin apsida ili cela s apsidom. Apsida, ali ne od triklinija, koji je od njega preuzeo ime, može se prepoznati i kao velika sala koja se nalazila u istočnom krilu ravenatske palače kojoj se pristupa iz quadriportika gdje je vladar sjedio na prijestolju.

⁸⁷ P. Petrić, "Novi prilozi topografiji samostana sv. Klare u Splitu", *Kačić* 26, Split 1995, 327.

⁸⁸ C. du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis. Cum supplementis integris*
D. P. Carpenterii, tomus septimus R-S, Nior 1886., 605

⁸⁹ C. du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis. Cum supplementis integris*
D. P. Carpenterii, tomus octavus T-Z. 430;

oklecijanove palače, koja je poput vladarske palače u Piazza Armerina bifokalna. Obje su aule bile u funkciji triumfalne ceremonije, s kojom je na tom mjestu završavao *adventus*.

URBANISTIČKI ASPEKT

Dioklecijanov reformatorski duh s jedne i njegov *cupiditas aedificandi* s druge strane izmijenili su stoljetno klasično rimsko graditeljstvo. Njegovo se vrijeme može pohvaliti golemom produktivnošću građenja i utjecajem koji je ostavilo na vladarsku arhitekturu kasnijih razdoblja. Njegovi su ga suvladari oponašali podizanjem svojih rezidencija, ali i naraštaji kako poganskih tako i kršćanskih vladara sve do srednjeg vijeka. Urbanističke preobrazbe koje je pokrenuo obnovom čitavih gradskih četvrti spominju njegovi biografi, mahom kršćani, spočitavajući mu kao i Neronu posljedice neumjerene strasti za raskošnom autopropagandom. Zamijerili su mu česte promjene odluka zbog kojih su se rušile tek završene građevine, iako njegova urbanistička praksa nipošto nije bila iracionalna. Počivala je na izgradnji infrastrukture: cesta, vodovoda, javnih građevina i carskih rezidencija – svojevrsnih upravnih zgrada. Carske rezidencije podigao je u gradovima na istoku gdje je stolovao, kao i u rodnom Iliriku gdje se povukao nakon abdikacije. Metoda izgradnje rezidencija sastojala se od rušenja odabrane gradske četvrti, podizanja utvrde na tom mjestu opasane zidovima i kulama u kojoj su sagrađene: stoe, augusteion i palača. Palaču je od ostatka građevine dilatirao pomerij koji je imao sigurnosnu ulogu, među ostalim i radi požara koji su bili čest uzrok uništenja urbanih struktura. Prostorna organizacija rezidencija bila je podređena ceremoniji, zamišljena kao završna točka *adventus*a, trajnog trijumfa kojeg je uvela tetrarhija u carski kult. Trijumfalna je povorka u rezidenciju prilazila kroz niz triumfalnih vrata, od ulaznih, preko tetrapilona u središtu, prolazeći glavnom ulicom s trijemovima, nastavljala je kroz svetište do ulaza u palaču. Takav je raspored uočljiv u Palmiri i Splitu, opisan u Antiohiji, vjerojatno je bio i u Nikomediji koja je podignuta na porušenoj gradskoj četvrti, a zadržavaju ga i kasnije carske rezidencije poput Velike palače Konstantinopolisa.

Splitska carska rezidencija, iako namijenjena povlačenju tetrarha s vlasti, nastaje po istom obrascu. Podignuta je nad porušenom četvrti Aspalathosa, rimskog naselja s helenističkim korjenima, koji se razvio na temeljima isejske kolonije (istodobno kada i Epetion, Salona i Tragurium). Novu četvrt Porfirogenet naziva *kastron* Aspalathosa, kao što se u Palmiri nova četvrt na zidnom natpisu naziva *castrum*. Dioklecijanovo je vrijeme utvrđene rezidencije nazivalo “logorom”, mada taj naziv ne znači klasični vojni logor, već ističe sličnost u urbanističkom rasporedu, ortogonalnost ulične mreže, i utvrđene zidove. Zbog toga Porfirogenet piše da je splitski *kastron* zapravo *Palation mikron*.

ARHITEKTURA

Splitski je *kastron* podijeljen na dva dijela. Južni je imao dva osnovna sadržaja, *Fanum* i *Palation*, dok je sjeverni vjerojatno bio velika carska stoa kakvu je imala Antiohija ili Konstantinopolis s administrativnim i gospodarskim sadržajima. Svetište, *Fanum*, je zauzimalo prostor pred palačom i bilo je okruženo visokim zidnim platnom raščlanjeno naizmjeničnim nišama pačetrovinasta i polukružna tlocrta. Njega je po sredini presijecala glavna ulica kojom se pristupalo u palaču, a koja je zbog arkatura s istočne i zapadne

strane nazvana Peristil. Mada se smatra da postoji temenos istočnog carskog mauzoleja i temenos zapadnog svetišta sa tri hrama, te da se radi o odijeljenim sadržajima, prostor svetišta je ipak arhitektonski objedinjena cjelina. Dodatni je problem u percepciji tog prostora slojevitost antičke faze splitske građevine koje je već uočio J. Marasović u suterenu Triklinija. Dioklecijanova gradnja u vrijeme nastanka vjerojatno nije imala terme u pomeriju sjeverno od palače, niti je Peristil mogao u njegovo vrijeme imati podumsko stubište pred glavnim ulazom u palaču o čemu traje permanentna diskusija čitavo stoljeće. Sakralni se prostor pred palačom u Splitu može usporediti s prilazom Velike palače Konstantinopola kroz Augusteion ulicom s arkaturama i trijemovima koja se nazivala Mese. Sličnost Dioklecijanove i

Glava Herkula na konzoli Malog hrama u Splitu

Konstantinove organizacije predprostora palače ide u prilog Dyggveovoj pretpostavci kako su pronađeni temelji monumentalne građevine na sjeveru Peristila mogli pripadati Tetrapilonu. Splitski je Augusteion zajedno s carskim mauzolejom imao četiri hrama, od kojih su barem dva morala biti posvećena zaštitnicima tetrarhije, Jupiteru i Herkulu, božanskim roditeljima dvaju Augusta.⁹⁰ Jupiterov kult u Dioklecijanovoj palači nije sporan, a brojni prikazi Herkula i njegovi atributi na konzolama i vijencu Malog hrama svjedoče u prilog njegova štovanja. Ceremonijalni ulaz u Dioklecijanov *palation*, odvijao se kroz Vestibul, centralnu građevinu s dvostrukim portalima na sjevernom i južnom pročelju. Ta je *rotonda*, kako se u prošlosti nazivao Vestibul, u mjerilu i organizaciji nalik dvostrukim sjevernim, istočnim i zapadnim vratima kojima je bio utvrđen Dioklecijanov *kastron*. Može se štoviti smatrati njegovim južnim vratima kroz koja se ulazilo u palaču. Ne ulazeći u raspravu o nazivu južnih vrata, moguće je kroz analogiju s drugim carskim palačama

⁹⁰ Splitski Augusteion bio je veliko svetište tetrarha ograđeno temenosom u kojem su podiguta četiri hrama, dva posvećena dvojici augusta, a dva posvećena dvojici cezara. U Augusteion se, kao i u Konstantinopolu ulazilo kroz tetrapilon, nasuprot kojemu je stajao kalke kao ulaz u palaču.

usporediti tu građevinu sa sličnim ulazima koji se u u Konstantinopolisu i Raveni nazivaju *calcæ* i *calchi*.⁹¹ Iako su oba primjera uzeta iz palača kršćanskih vladara sličnost sa Splitom je očita i posvjedočuje u prilog teze o preuzimanju arhitektonsko urbanističke organizacije carske palače u razdobljima nakon Dioklecijanove vladavine, od ranog kršćanstva pa sve do srednjeg vijeka.

Raspored zgrada Dioklecijanove rezidencije, nakon stoljetnog istraživanja postao je jasan na razini tlocrta. Raspored prostorija podruma i kata uglavnom se poklapa, s izuzetkom malog dijela zapadnog krila palače. Pa iako je na tom polju arheologija znatno pridonjela u razumijevanju građevine, još uvijek se ne mogu sa sigurnošću utvrditi namjene pojedinih njenih dijelova. Ono što je iz tlocrta jasno jest bifokalnost carske rezidencije, njena podijeljenost na zapadni i istočni dio. U središtu oba krila nalaze se izrazito monumentalne ceremonijalne građevine. Onoj istočnoj sačuvao se naziv u srednjovjekovnim dokumentima jer je po njoj dobio naziv čitav gradski kvart. Građevina se spominje u dokumentu 14. st. kao ...*sinagoga sdorium vocatum cum capellis*. Radi se o arhitektonski specifično oblikovanoj zgradi centralog oblika s tri kapele čiji tlocrt podsjeća na trihore antičkih *villa* i vladarskih rezidencija koje su pored upotrebnu imale i ceremonijalnu funkciju. Nazivi djelova carskih palača poznati su uglavnom iz patrističkih spisa u kojima se opisivala nebeska palača. Svi su oni nastali iz pojedinih funkcija palače, *proaulium*, *salutatorium*, *consistorium*, *zetas hiemales*, *zetas aestivales*, *epicaustorium*, *thermas*, *gymnasia*, *qoquinam*, *colymbos* i *hippodromum*, izuzev *tricoriuma* koji opisuje oblik građevine.⁹² Trihora je još od principata atribut vladarskog dostojanstva, a u kasno antičkom razdoblju postaje sastavni dio carskih rezidencija. Splitski triklinij nije izravan citat trihore, on je središnja oktogonalna dvorana okružena sa tri strane prostorijama, a sa južne strane prostranim strijem koji je širi i od same središnje dvorane. On preuzima arhitektonski ustroj kakav ima Hadrijanov *teatro maritimo*, usamljen otok u palači okružen trijemom do kojeg se ne može doći. Njegova je funkcija cermonijalna i može se smatrati kako je to *triclinium triumphale* Dioklecijanove palače u Splitu, jedna od dvije carske dvorane.

⁹¹ C. Mango, o.c.(50), 22, cf. 6; Mango rađe koristi pojam Mjedena kuća nego Mjedena vrata, mada je na primjeru Splita jasno da ulaz u palaču nisu samo vrata nego građevina s dvostrukim vratima. Zlatna, Srebrna, Željezna i Brončana vrata ne znače materijale od kojih su vrata sazdana nego simbolično označavaju djelove ljudske povijesti, poput Saturnova sretnog Zlatnog doba ili krvavog Mjedena doba obilježena ratovima i vladavinom Marsa.

⁹² I. Lavin, "The House of the Lord, Aspects of Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and early Middle Ages", *The Art Bulletin*, Vol. 44, No. 1 (Mar., 1962), 3

DIOCLETIAN'S PALACE *KASTRON ASPALATHOS* AND HIS *PALATIUM SACRUM*

S u m m a r y

The Aspect of Urban Design

Diocletian's reforming spirit on the one hand and his *cupiditas aedificandi* on the other modified the centuries-old classical architecture of Rome. His time can boast of the enormous architectural productivity and of the influence that it had on the royal architecture of later periods. His joint rulers imitated him by building their own residences, as did generations of both pagan and Christian kings and princes until the Middle Ages. The urban transformations that he generated by the renovation of whole areas of cities are mentioned by his biographers, mainly Christians, holding against him, as against Nero, the consequences of his immoderate passion for opulent self-promotion. They also complained of his frequent changes of mind, because of which buildings only just completed were knocked down, although his urban design practice was not irrational. It was based on the development of the infrastructure of roads, aqueducts, public buildings and imperial residences, which were, in a sense, government buildings. Imperial residences were put up in the cities in the east where he reigned, as in his native Illyria, to which he retired after his abdication. The method used to build the residences consisted of demolishing a certain neighbourhood in the city, putting up fortifications at the place, girt with walls and towers, in which were further developed stoa, an augusteum and a palace. The palace would be separated from the rest of the building with a pomerium or free space that had a security function, among other reasons because of the fires that were often the cause of urban structures being destroyed. The spatial organisation of the residence was subject to ceremony and ritual, was imaged as the closing point of the *adventus*, the permanent triumph that the tetrarchy brought into the imperial cult. The triumphal procession to the residence would go through a series of triumphal gates, from the entry gates, via the tetrapylon in the centre, passing through the main street with its porticoes, going through the sanctuary to the entry into the palace. This kind of arrangement can be seen in Palmyra and Split, was described in Antioch, and was probably also there in Nicomedia, which was erected on a demolished city quarter, and it is also retained by later imperial residences like the Great Palace of Constantinople.

The Split imperial residence, although meant for a tetrarch who had retired from rule, was created on the same pattern. It was put up on a demolished quarter of Aspalathos, Roman settlement with Hellenistic roots that developed on the

basis of a colony from Issa (at the same time as Epetium, Salona and Tragurium). Porphyrogenitus called the new quarter the *kastron* of Aspalathos, just as the new quarter in Palmyra is referred to as *castrum* in a wall inscription. Diocletian's time called fortified residences camps, although the name does not mean the classical military camp, rather, in only brings out the similarity in the urban design, the right angles of the street pattern, and the fortified walls. For this reason Porphyrogenitus writes that the Split *kastron* is in fact a *Palation mikron*.

Architecture

The Split *kastron* is divided into two parts. The southern part had two basic features, the *Fanum* and the *Palation*, while the northern part was probably a large imperial stoa of the kind there was in Antioch and Constantinopolis with economic and administrative substances. The shrine, or *Fanum*, occupied the space in front of the palace, and was surrounded by a high wall curtain articulated by alternating niches of rectangular and semicircular plan. It was intersected in the middle by the main street by which one approached the palace; because of the arcading on the eastern and western style, it was called the Peristyle. Although it is thought that there was a temenos of the eastern imperial mausoleum and a temenos of the western sanctuary with its three temples, and that these were separate features, the space of the fanum is in fact an architecturally united whole. An additional problem in the perception of the space is the stratification of the Antique phase of the building, which was noticed by J. Marasović in the substruction of the Triclinium. Diocletian's building at the time of its origin probably did not have *thermae* in the pomerium to the north of the palace, nor could the Peristyle have had at his time a substruction staircase in front of the main entrance to the palace, concerning which there had been a protracted, century-long, discussion. The sacred space in front of the palace in Split can be compared with the access to the Great Palace in Constantinopolis through the Augusteion with a street with arcading and porticoes, which was called Mese. The similarities in the Diocletian and Constantine organisation of the space in front of the palace would tend to confirm Dyggve's assumption that the foundations of a monumental building found in the north of the Peristyle might have been part of the Tetrapylon. The Split augusteion had together with imperial museum four temples, of which at least two must have been dedicated to the patrons of the tetrarchy, Jupiter and Hercules, divine progenitors of the two Augusti. The cult of Jupiter in Diocletian's palace is uncontested, while the many depictions of Hercules and his attributes on the brackets and cornice of the Small Temple would suggest that he also had a cult. The ceremonial entry into Diocletian's *palation* goes through the Vestibule, the central building with the double portals on the north and south facades. This *rotunda*, as the Vestibule was called in the past, in scale and organisation is like the double northern, eastern and western gates with which Diocletian's *kastron* was fortified. It can be, what is more, considered the southern gate, through which one entered the palace. Without getting into a discussion of the name of the southern door, it is possible by analogy with other imperial palaces to compare this building with similar entries that were called

calkh and *chalchi* in Constantinople and Ravenna. Although both examples are taken from the palaces of Christian emperors, the similarity with Split is clear, and argues in favour of the proposition that the architectural and urban designs of the imperial palace were taken over in periods after Diocletian's rule, from Early Christianity to the Middle Ages.

The disposition of the buildings of Diocletian's residence, after a century of excavations, became clear at least at ground plan level. The distribution of the areas of the substruction and the first floor on the whole overlap, with the exception of a small part of the western wing of the palace. And although in this field archaeology has made a considerable contribution to the understanding of the building, it is still not possible to determine with any degree of certainty the functions of individual parts. What is clear from the ground plan is that the imperial residence had two foci, it was divided into an eastern and a western part. In the centre of the wings there were markedly monumental ceremonial buildings. The name of that in the east was preserved in the medieval documents, because a whole city neighbourhood was named after it. The building was named in a 14th century document *sinagoga sdorium vocatum cum capellis*. This is an architecturally specifically formed building of central form with three chapels, the ground plan of which recalls the trichorae of Antique villas and royal residences that apart from the utilitarian had a ceremonial function as well. The names of the parts of the imperial palaces are on the whole known from the Patristic writings in which the heavenly palace was described. All of them derived from the individual functions of the palace, the *proaulium*, *salutatorium*, *consistorium*, *zetas hiemales*, *zetas aestivales*, *epicaustorium*, *thermas*, *gymnasia*, *qoquinam*, *colymbos* and *hippodromum* and excluding the *tricorium*, which described the form of a building. The trichora had been a sign of regal dignity since the time of the Principate and became a component part of the imperial residences in the period of Late Antiquity. The Split triclinium was not a direct quotation of the trichora, it was a central octagonal hall surrounded on three sides with rooms, and on the southern side with a large portico that spread from the very centre of the hall. It took over the architectural organisation structure that Hadrian's *teatro maritimo* had, a lone island in the palace surrounded by a portico that was inaccessible. Its function was ceremonial, and it can be considered that this was also true of the *triclinium triumphale* of Diocletian's Palace in Split, one of the two imperial halls.

Key words: Diocletian's palace, town-planning and architecture of Tetrarchy